

Ἀθ. Ε. Καραθανάσης

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΟΓΟΡΙΔΗΣ. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΝΟΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Στή μελέτη μας αυτήν θά παρουσιασθoύν τά βιογραφικά (ή ζωή καί τό ἔργο) ἑνός διακεκριμένου ἐκπροσώπου τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: τοῦ Ἀθανασίου Βογορίδη. Μέ ὁδηγό τήν ἐξιστόρηση τῶν ποικίλων δραστηριοτήτων τοῦ Βογορίδη θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε μίαν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του, σημαντικῆς ἀπό κάθε ἄποψη, ἄλλωστε, πού ἔχει τή συνάφειά της μέ τίς πολιτικές καί πολιτισμικές διαστάσεις τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου πού τοποθετεῖται ἡ δράση του. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀνασύνθεση τῶν βιογραφικῶν του θά καταστήσει εὐκολότερη, ἐλπίζουμε, τήν προσπάθεια στό χώρο καί τήν ἐποχή πού δρᾷ: παραδουνάβειες ἡγεμονίες, Βιέννη, Würzburg, Παρίσι, Λονδίνο εἶναι μιά σειρά, ὅπου σημειώνονται καίριες ἐξελίξεις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας στόν φθίνοντα 18ο καί στόν ἀρχόμενο 19ο αἰώνα. Αὐτή νομίζουμε, ὅτι εἶναι καί ἡ συμβολή μιᾶς βιογραφίας σέ τελευταία ἀνάλυση: νά δώσει δηλ. τίς συντεταγμένες μιᾶς χρονικῆς περιοχῆς στό χώρο τῶν ἰδεῶν, τῶν νοοτροπιῶν καί τῶν πολιτικῶν γεγονότων¹.

Ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τοὺς διακεκριμένους καί στενοὺς συνεργάτες τοῦ Κοραῆ καί ἀπό ἐκείνους τοὺς λογίους πού πολύ μόχθησαν γιά τήν προώθηση τῆς ἀναγέννησης τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἰδιαίτερα, μάλιστα, κατά τήν πρώτη καί κρίσιμη εικοσαετία τοῦ 19ου αἰώνα, ὅποτε αὐτή εἶχε διεισδύσει βαθιά, πλεόν, στή νεοελληνική συνείδηση καί ἐτοίμαζε τήν ἐθνική Παλιγγενεσία.

Γιά τήν καταγωγή τοῦ Βογορίδη δημιουργήθηκαν ὀρισμένα προβλήματα τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα, νομίζουμε, ὁδηγεῖ στίς δύο παρακάτω διαπιστώσεις: ἡ πρώτη ἀφορᾷ στή θουλαγική καταγωγή του καί ἡ δεύτερη στήν ἀναμφισβήτητη (καί ἐνσυνείδητη ἀπό τόν ἴδιο) ἔνταξη του στήν ἐλληνική γραμματεία καί ἱστορία μέσα στά πλαίσια τῶν

1. Ἀπό τήν διαρκῶς αὐξανόμενη βιβλιογραφία τῆς σχέσης τῆς βιογραφίας μέ τήν ἱστορία καί τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, τήν ψυχολογία, τήν πολιτική, θά ἀναφέρουμε ἐδῶ τίς πρόσφατες ἐργασίες τῶν Daniel Aaron, *Studies in Biography*, Cambridge, Mass. 1978, Marc Pachter, *Telling Lives. The Biographer's Art*, Washington D.C. 1979 καί A.M. Friedson, *New Directions in Biography*, Honolulu 1981 (πρόκειται γιά συλλογές), τοῦ D. Madelénat, *La Biographie*, Paris 1984, καθώς καί τή γενικότερη μελέτη τοῦ Fr. Ferrarotti, *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Paris 1983. Βλ. καί τίς πρόσφατες μονογραφίες τοῦ Π.Μ. Κιτρομηλίδου, Ἱώσηπος Μοισιόδαξ, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985 καί Κ.Θ. Δημαρά, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1986.

όποιών είχε αναπτύξει, άλλωστε, σημαντικό ρόλο. Ωστόσο, παρά την πληθωρική προσωπικότητά του, η βιβλιογραφία γι' αυτόν είναι μικρή και αυτό μπορεί να αποδοθεί σέ δύο λόγους: ο πρώτος, και πού αφορά στην ελληνική βιβλιογραφία, οφείλεται στην τύχη του να βρεθεί κοντά στον Κοραή πού μέ τό έργο του, έθνικό καί φιλολογικό, έπescίασε τούς συνεργάτες του· ο δεύτερος, καί αφορά στή βουλγαρική βιβλιογραφία αυτός, στό ενδιαφέρον τών Βουλγάρων έρευνητών γιά τή μελέτη τής ζωής καί τοῦ έργου τοῦ ἀδελφοῦ του Στεφάνου Βογορίδη².

Ἡ ελληνική ιστορική ἐπιστήμη δέν ἀσχολήθηκε μέ τόν Ἀθανάσιο Βογορίδη, ὅπως, ἐξάλλου, συμβαίνει καί μέ τό σύνολο σχεδόν τοῦ κύκλου τών συνεργατῶν τοῦ Κοραή καί γιά τούς ὁποίους πρέπει κάποτε νά ενδιαφερθοῦμε συστηματικότερα. Θά πρέπει, ὅμως, νά μνημονέψουμε τίς συχνές ἀναφορές τής στόν Βογορίδη σέ θέματα ἀναφερόμενα στόν κοραϊκό κύκλο καί στόν Ἀγῶνα. Τό βιβλιογραφικό κενό πού ὑπῆρχε ὡς τό 1975 τόσο στήν ελληνική, ὅσο καί στή βουλγαρική βιβλιογραφία, συμπληρώθηκε ικανοποιητικά ἀπό τήν κ. Dorothea Kadach³. Ὁφείλουμε, ὅμως ἀπό τήν ἀρχή νά σημειώσουμε ὅτι ὁρισμένα ἀπό τά συμπεράσματα τής Kadach γύρω ἀπό τήν καταγωγή καί τό χαρακτήρα τοῦ έργου τοῦ Βογορίδη πρέπει νά ἐλεγχθοῦν μέ πολλήν προσοχή⁴. Ἡ Ariadna Camariano - Cioran ἀσχολήθηκε καί αὐτή μέ τόν Βογορίδη, ἀλλά μόνο γιά τήν περίοδο ἐκείνη τής ζωής του πού διετέλεσε καθηγητής τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου⁵.

2. Ἡ κυριότερη βουλγαρική βιβλιογραφία γι' αὐτόν εἶναι: T.E. Kirkova, *Doktorskata disertacija na d-r Atanas Vagoridi* (Ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ δρ. Ἀθανασίου Βογορίδη) στόν Τιμητικό Τόμο γιά τά ὀγδοντάχρονα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ N.V. Mihov (*Sbornik v česta na Akademik Nikola V. Mihov po slučai osemdeset goditrinata my*, Sofia 1956, 191-203), ὅπου καί ἡ παλαιότερη (μικρή, ἀλλωστε) βουλγαρική βιβλιογραφία. Ἐχουμε, ὅμως, καί τή μελέτη τής Afrodita Aleksieva, «Atanas Bogoridi i spisanie "Ermis o Logios"» (Ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης καί τό περιοδικό "Ἑρμῆς ὁ Λόγιος") στό περιοδ. *Literaturna Mis'1* 1974, 91-96, ὅπου παρουσίαση τών συμβολῶν τοῦ Βογορίδη στόν «Ἑρμῆ τόν Λόγιο». Πρβλ. τήν ἴδια *Prosvetni i literaturni viziki meždju bulgari i giarci prez pivata polovina na XIX vek, Kandidatska disertacija* (Πνευματικές καί λογοτεχνικές σχέσεις μεταξύ Βουλγάρων καί Ἑλλήνων κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰ. Διδακτορική Διατριβή), Sofia 1971, *passim*.

3. «Ein Aufklärer des Balkans, Dr. Atanas Bogoridi (Ἀθανάσιος Ἰωάννου Βογορίδης)» στό περιοδ. *Südost-Forschungen* 34 (1975) 125-165.

4. Ἐτσι, γιά παράδειγμα, στή σ. 162-163 ἐπιχειρεῖται νά αἰτιολογηθεῖ ὅτι ὁ Βογορίδης ἔγραφε στήν ελληνική γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι αὐτή ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ ἐμπορίου καί τών γραμμάτων. Θά ἔπρεπε, ὅμως, νά προσέξει ἡ συγγραφέας πῶς, πέρα ἀπό τή γλῶσσα πού χρησιμοποιεῖ, ὑπάρχει καί ἡ ἐνσυνειδητή συμμετοχή του στίς ἐξελιξεις τής ελληνικῆς γραμματικῆς τοῦ καιροῦ του καθῶς καί τά ελληνικά αἰσθήματα πού σέ κάθε εὐκαιρία ἐξεδήλωνε ὁ Βογορίδης καί ἡ παντελής ἀπουσία κάποιας, ἔστω, νύξης, γιά βουλγαρισμό.

5. Βλ. τό ἔργο τής *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*,

Ἡ παρούσα, τέλος, συμβολή ἔχει σκοπό νά τοποθετήσῃ σέ μίαν καινούρια βάση τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Βογορίδη μέ τή χρησιμοποίηση παλαιῶν καί νεοτέρων δεδομένων, τά ὁποῖα ἔχουν συνάφεια μέ τίς ἐξελίξεις τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως αὐτές ἐκδηλώθηκαν κατά τήν κρίσιμη εἰκοσαετία πρὶν ἀπό τόν Ἀγώνα, καί γενικότερα μέσα στά πλαίσια τῆς συνόλης σχέσης τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν μέ τό εὐρωπαϊκό πνεῦμα, τό ὁποῖο ὁ Βογορίδης μελέτησε συστηματικά καί τό ὁποῖο, ἐξάλλου, τόν ἐπηρέασε βαθιά.

...

Ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης γεννήθηκε στό βουλγαρικό χωριό Kotel (Kazan) κοντά στό Μεγάλο Τύρνοβο· τό ἔτος τῆς γέννησής του δέν μπορούμε νά τό τοποθετήσουμε μέ ἀκρίβεια μέσα στό χρόνο· ἂν ἀκολουθήσουμε τόν Θεόκλητο Φαρμακίδη, θά πρέπει νά θεωρήσουμε τό 1793 ὡς ἔτος γέννησης τοῦ Ἀθανασίου, χρονολογία πού δέ συμπίπτει, ὅμως, μέ τά κατορινά γεγονότα τοῦ βίου τοῦ Βογορίδη, νά σποῦδαζε δηλ. στήν Ἀκαδημία στά 1800, σέ ἡλικία, μόλις, ἐπτὰ ἐτῶν⁶. Πρέπει, δηλ., νά κατεβούμε πέντε ἕως ὀκτώ χρόνια καί νά τό τοποθετήσουμε γύρω στά 1785⁷. Ὁ πατέρας του Ἰωάννης ἦταν γιός τοῦ Stojko Vladislavov, πού δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τό γνωστό, ἐπειτα, Σωφρόνιο ἐπίσκοπος Βράτζας (Sofronij Vračanski).

Ἄλλος ἀδελφός του ἦταν ὁ Στέφανος, τοῦ ὁποῖου ἡ δράση ὡς ἀξιωματοῦχου στή φαναριωτική αὐλή τοῦ Ἰασίου, καί ὡς καίμακάμη τῆς Σάμου λίγο ἀργότερα, εἶναι ἀρκετά γνωστή. Ἔχουμε καί τήν πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε καί τρίτος μικρότερος ἀδελφός, ὁ Πέτρος⁸. Ὅσο γιά τήν ἐπωνυμία Βογορίδης δέ γνωρίζουμε πού ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ προέλευσή της⁹. Φαντάζομαι, ὅμως, ὅτι θά προέρχεται ἀπό τόν πρῶτο βούλγαρο Χριστιανό τσάρο, τόν Βόριδα Μιχαήλ,

Thessalonique 1974, 485-488. Πρόδρομη μορφή τῆς μελέτης μου αὐτῆς ἀπετέλεσε ἡ εἰσήγησή μου στό Β' Ἑλληνοβουλγαρικό Συμπόσιο: Athanassios Bogoridis: un aperçu sur sa vie et son œuvre, Πρακτικά Β' Ἑλληνοβουλγαρικοῦ Συμποσίου, Σόφια 1984, 99-103.

6. Βλ. τή νεκρολογία τοῦ Φαρμακίδη δημοσιευμένη στήν *Γενική Ἐφημερίδα*, 72, 7.7.1826.

7. Ὁ ἀδελφός του Στέφανος εἶχε γεννηθεῖ τό 1782· Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀρχεῖο Μουσούρου*, φάκ. 1, ἔγγρ. 6. Στό ἀρχεῖο αὐτό ὑπάρχουν πολλά ἐγγραφα ἀναφερόμενα στήν οἰκογένεια Βογορίδη, ἀλλά, δυστυχῶς, γιά τά χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Ἀθανασίου.

8. Camariano-Cioran, *Les Académies*, 300. Τόν ἀναφέρει, ἀλλά χωρίς νά τόν ὀνοματίζει, καί ὁ Φαρμακίδης, ὁ.π., 287. Ὑπάρχει, ὅμως, καί ἓνας ἄλλος Πέτρος, γιά τόν ὁποῖο βλ. παρακάτω.

9. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ ἀπόψεις τῆς Kadach, «Ein Aufklärer des Balkans», *Südost - Forschungen* 34 (1975) 129.

έρμηνεία στην οποία μᾶς οδηγεί μία εἰρωνική, γιά τήν καταγωγή τοῦ Βογορίδη, παρατήρηση τοῦ Νικολάου Πίκκολου: *Νάτζκος Στογιάννου ἦτον ὁ ἐξοχώτατος κύρ. Βογορίδης ἀπό τό τίμιον χωρίον τοῦ Καζανίου, πρίν υἱοθετηθῇ ἀπό τόν Βασιλέα τῆς Βουλγαρίας Βόγοριν*¹⁰. Καί φυσικά τό ὄνομα Νάτζκος στή βουλγαρική εἶναι τό χαϊδευτικό τοῦ ὀνόματος Ἀθανάσιος, ἐνῶ Στογιάννου εἶναι τό πατρικό ὄνομα· νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Βογορίδης στά πρώτα χρόνια τῆς δημόσιας ζωῆς του ἐμφανιζόταν ὡς Ἀθανάσιος Ἰωάννου, πού εἶναι ἡ ἑλληνική ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος Νάτζκος Στογιάννου¹¹. Σημασία, πάντως, ἔχει ὅτι ὅσοι προέρχονται ἀπό τήν οἰκογένειά του, καί πού διακρίθηκαν μέσα στόν 19ο αἰῶνα, χρησιμοποίησαν καί αὐτοί τήν ἴδια ἐπωνυμία: Βογορίδης. Ἐννοῶ ἐδῶ τόν Στέφανο Βογορίδη, τούς γιούς του Νικόλαο Κονάκη - Βογορίδη (1820-1863)¹², Ἀλέξανδρο Βογορίδη¹³ καί τέλος τόν Ἰωάννη Βογορίδη¹⁴.

Στό Ἀλθανιτοχώρι (1798)

Ἀπό μαρτυρία τοῦ παποῦ του Σωφρονίου γνωρίζουμε, ἐξάλλου, ὅτι ἡ οἰκογένειά του εἶχε περάσει ἀπό τό Ἀλθανιτοχώρι στό Kotel¹⁵. Τό Ἀλθανιτοχώρι εἶχε πιά καταστραφεῖ ἀπό τίς ληστρικές ἐπιδρομές καί ἀπό τή συγκεχυμένη κατάσταση πού στό μεταξύ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπό τήν ἀναστάτωση πού ἔφερε τό κίνημα τοῦ Πασβάνογλου.

Ὡς τή στιγμή ἐκεῖνη τό Ἀλθανιτοχώρι εἶχε γνωρίσει μία λαμπρή οἰκονομική περίοδο. Σέ μιάν ἄλλη εὐκαιρία εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά σημειώσουμε τό χαρακτήρα τῆς κωμόπολης αὐτῆς ὄχι μονάχα γιά τήν ἱστορία τοῦ οἰκονομικοῦ χώρου, ἀλλά καί γιά τή θέση τῶν Ἀλθανιτοχωριτῶν (Ἑλλήνων καί Βουλγάρων) στήν οἰκονομική καί πνευματική ζωή τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης¹⁶. Εἴχαμε, τότε, ἐπισημάνει τό ρόλο τῶν

10. Σ.Β. Κουγέας, «Ὁ Κοραῆς εἰς τήν ἀλληλογραφίαν Ἀσωπίου», *Ἑλληνικά* 6 (1933) 70. Μία πληροφορία, πάντως, φέρει καί τόν Σωφρόνιο Βράτζας νά χρησιμοποιεῖ τό ἐπώνυμο Βογορίδης: βλ. Α. Teodorov - Balan, *Sofronij Vračanski za stogoditsniata na novata b' lg. pečatna kniga 1806-1906*, (Ὁ Σωφρόνιος Βράτζας στήν ἑκατονταετηρίδα τοῦ νέου βουλγαρικοῦ βιβλίου, 1806-1906) Sofia 1907 (τήν πληροφορία μοῦ παρέχει ὁ κ. Ν. Kolev).

11. *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 1811, 46 κ.ά.

12. Καϊμακάμης Μολδαβίας στήν περίοδο 1857-1858.

13. Πού διατέλεσε πασᾶς στήν Ἀνατολική Ρωμυλία, βλ. Manjo Stojanov, *Kogato Plovdiv beše stolica*, (Ὅταν ἡ Φιλιπούπολη ἦταν πρωτεύουσα) Sofija 1973, 24 κέξ.

14. Ὁ Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης, *Ρήγας - Ὑψηλάντης - Καποδίστριας κ.λπ.*, Ἀθήνα 1965, σ. 299 γράφει ὅτι στό ἐλληνορθόδοξο νεκροταφεῖο τῆς Βιέννης τάφηκε ὁ Ἰω. Βογορίδης διοικητής τῆς Σάμου, 1867. Βλ. περισσότερα, ὅμως, στήν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στό *Ἀρχεῖο τοῦ Κ. Μουσούρου*.

15. Ρ.Ν. Ορέσκον, *Antobiografija na Sofroni Vračanski*, (Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Σωφρονίου Βράτζας) Sofija 1914, 96.

16. Ἐνα στιχοῦργημα γραμμένο μέσα στό πρώτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα μιλεῖ πολύ

Ἑλλήνων Ἀλβανιτοχωριτῶν στήν ἑλληνική κομπανία τοῦ Sibiu¹⁷, ἀλλά καί τή συνεργασία τους μέ Βούλγαρους ἐμπορευόμενους τῶν περιοχῶν Lom¹⁸, Νικόπολης, Ἀλβανιτοχωρίου πού ἀνέβαιναν πρὸς τήν Κεντρική Εὐρώπη καί τίς παραδουνάβειες ἡγεμονίες. Στό Ἀλβανιτοχώρι, τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ, λειτουργοῦσε ἑλληνική Σχολή¹⁹ καί ἐκεῖ ἔλαβαν τήν πρώτη μόρφωσή τους οἱ ἔγγονοι τοῦ Σωφρονίου καί, φυσικά, ἤλθαν σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τόν ἀκμάζοντα Ἑλληνισμό τῆς κωμόπολης αὐτῆς τοῦ Μεγάλου Τυρνόβου²⁰. Κάποια στιγμή τῆς ζωῆς του ὁ Βογορίδης θυμῆθηκε τήν καταγωγή του ἀπό τό Ἀλβανιτοχώρι καί τήν σημείωσε· εἶναι ἡ στιγμή πού παίρνει τό διδακτορικό δῖπλωμα ἀπό τήν Ἱατρική τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Würzburg: *Atanasius Vogorides, der Med. Doctor aus Alvanitochori in Thrazien*²¹.

Στό Βουκουρέστι μαθητής τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη

Μετά τίς πρῶτες σπουδές του στό Ἀλβανιτοχώρι, ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης πέρασε στό Βουκουρέστι, ὅπου καί συνέχισε τίς σπουδές

χαρακτηριστικά γιά τήν ἀκμή πού γνώρισε τό Ἀλβανιτοχώρι τήν περίοδο πού ἡ οἰκογένεια Βογορίδη ζοῦσε ἀκόμη ἐκεῖ.

«Ἀρβανιτοχώρ' περίφημον λέγω νά τραγουδήσω
χώρα μεγάλ' περίφημος μέσα στή Βουλγαρία

Συμφέρον τῶν πραγματευτῶν σ' αὐτὴν τήν κατοικοῦσι,
κάθε δουλειά πραγμάτεια τους εὐκόλα θεωροῦσι.
Τά πανηγύρια εἶν' κοντά, Πόλις καί Γερμανία,
Ρωσία καί ἡ Μπογδανιά, λέγω καί ἡ πατρία

(Αὐστρία ἢ Βλαχία),

βλ. Στέφ. Ι. Παπαδόπουλου, «Ἐνα στιχοῦργημα γιά τό Ἀλβανιτοχώρι (Ἀρμπανάσι) τοῦ Μεγάλου Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας», *Μακεδονικά* 16 (1976) 17-18, ὅπου μάλιστα καί συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιά τό Ἀλβανιτοχώρι.

17. Βλ. τή μελέτη μας «Yannakis Adami, Un lettré de la deuxième moitié du dix-huitième siècle, originaire d'Albanitochori» στό *Α' Ἑλληνοβουλγαρικό Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1980, ἔκδ. IMXA, σ. 177-186.

18. N. Todorov, *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)*, Variorum Reprints, London 1977, VI, 110 κέξ.

19. Εἶχε εὐεργετηθεῖ μάλιστα ἡ Σχολή αὐτή, τήν ἐποχή πού μελετοῦμε, ἀπό τοῦς Φαναριώτες Μιχαήλ Σούτσο (1792) καί Ἀλέξανδρο Μορούζη (1794): Ariadna Camariano - Cioran, «Aides récupérées fournies par les pays roumains aux Écoles Grecques (II)», *RESEE* 18 (1980) 64-65. Πρβλ. Dimităr Iv. Papazon, «Selo Arbanasi. Lični spomeni i sábrani danni» (Τό χωριό Ἀρβανάσι. Προσωπικές ἀναμνήσεις καί συλλογικά δεδομένα) στό *Sbornik na Bálgarskata Akademija na Naukite, klon Ist. - Filol. i filos. - obštestven*, 17 knija 31 (1937) 4. Γιά τό ἴδιο πρβλ. καί τίς παρατηρήσεις τῆς Kadach, ὁ.π., 131.

20. Ὁ Φαρμακίδης σημείωσε σχετικὰ ὅτι ἡ οἰκογένεια Βογορίδη «ἐμετοίκησε πανοικεῖ εἰς Ἀρβανιτοχώρι, κωμόπολιν πλησίον τοῦ Τυρνόβου κειμένην, καί παρὰ μετοίκων Ἑλλήνων, καί μάλιστα Ἑπαιρωτῶν, τό πλεῖστον κατοικοῦμένην» — Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, 287.

21. Βλ. παρακάτω.

του στήν περιώνυμη 'Ακαδημία τῆς πόλης αὐτῆς σέ μίαν ἐποχὴ πού δίδασκε ἐκεῖ ὁ Λάμπρος Φωτιάδης²². Μαζί μέ τόν 'Αθανάσιο στήν ἴδια 'Ακαδημία σπούδαζαν καί ἄλλοι συγγενεῖς του πού εἶχαν ἀρχίσει τίς σπουδές τους λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τόν ἐρχομό τοῦ 'Αθανασίου στό Βουκουρέστι. Τελικά, ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα, κατέληξα στὴ διαπίστωση ὅτι σπούδαζαν, περίπου τὰ ἴδια χρόνια, στήν 'Ακαδημία τοῦ Βουκουρεστίου ὁ μεγάλος ἀδελφός Στέφανος, ὁ 'Αθανάσιος, ὁ τρίτος ἀδελφός (;) Γεώργιος καθὼς καί ὁ ἐξάδελφός τους Πέτρος, γιὸς αὐτός τῆς κόρης τοῦ Σωφρονίου (Sofronij Vračanskij) Μαρίας Çonkova Petrova-Βογορίδης²³. Κοντὰ στὸν Φωτιάδη ὁ Βογορίδης ἔθεσε τίς βάσεις τῆς λαμπρῆς κλασικῆς παιδείας του. Τό διάστημα τῶν σπουδῶν τοῦ Βογορίδη στό Βουκουρέστι πρέπει νά τό τοποθετήσουμε στά χρόνια 1800-1805 — τό 1805 εἶναι, ἄλλωστε, ἡ χρονιά τοῦ θανάτου τοῦ Φωτιάδη. 'Απὸ τὰ κείμενα τοῦ Φωτιάδη καί τῶν μαθητῶν του, πού ἔχουν σωθεῖ, μπορούμε σήμερα νά γνωρίζουμε τὰ μαθήματα πού διδάχτηκε ὁ Βογορίδης στά χρόνια τῶν σπουδῶν του στό Βουκουρέστι²⁴. "Ετσι ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς διδάχτηκε: Ξενοφῶντα, Εὐρυπίδη, Ἡρόδοτο, Θουκυδίδη, Δίωνα Χρυσόστομο, Πίνδαρο, Πλούταρχο, Λουκιανό, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Συνέσιο καί ἀκόμη Ρητορική, Λογικὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, Μετρικὴ²⁵, Μαθηματικά²⁶. 'Απὸ τοὺς συμμαθητές του, πάντα στήν ἴδια 'Ακαδημία, θά μνημονέψουμε τόν Νεόφυτο Δούκα, τόν Γεώργιο Γεννάδιο, τόν Παναγιώτη Κοδρικᾶ, τόν Στέφανο Κομμητᾶ, τόν Ζηνόβιο Πῶπ, τόν Γρηγόριο Βραγκοβάνο, τόν Γρηγόριο Ζαλίκογλου, τόν Μιχαήλ Χρησταρῆ, τόν Δημήτριο Σχινᾶ, τόν 'Ιάκωβο Ρίζο Νερούλο, τόν Κ. Νικολόπουλο, τό συντοπίτη του Νικόλαο Σάββα Πίκκολο²⁷. Τήν ἴδια ἐποχὴ εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ στό

22. Γιά τόν Φωτιάδη βλ. τὰ σχετικὰ βιοβιβλιογραφικά στήν Camariano - Cioran, *Les Académies*, 449-461 καὶ passim.

23. Τίς πληροφορίες ὀφείλω στὸν κ. Ν. Kolen πού πρόθυμα ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἀνέκδοτη μελέτη του γιὰ τοὺς Βούλγαρους δραγομάνους τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἐξετάζεται καί ὁ Στέφανος Βογορίδης καί τὰ σχετικὰ μέ τὴν οἰκογενεὰ του. Ἡ Kadach, ὁ.π., 131 θεωρεῖ ὅτι ὁ Στέφανος ἀποφοίτησε τό 1799. Ὁ Φαρμακίδης στὴ νεκρολογία του, γραμμένη μέ συναισθηματικὴ φόρτιση, διηγεῖται τὰ ὅσα προηγήθηκαν μέσα στὸν οἰκογενειακό κύκλο τοῦ 'Αθανασίου Βογορίδη πρὶν ξεκινήσει γιὰ τό Βουκουρέστι.

24. Βλ. Camariano - Cioran, ὁ.π., 453-454.

25. Ὁ Βογορίδης, θά δοῦμε καί στὴ συνέχεια, ἀσχολήθηκε μέ ἐπιτυχία μέ προβλήματα Μετρικῆς.

26. Ὁ Κοδρικᾶς, πού ἦταν συμμαθητὴς τοῦ Βογορίδη, ἦταν κάτοχος ἐνός μαθηματικοῦ χειρογράφου πού ἀποτελοῦσε τό ὑλικό τῶν παραδόσεων τοῦ Φωτιάδη στό ἀντικείμενο αὐτό, ὅμως, στηριγμένο σέ συγγράμματα τοῦ Βούλγαρη· τό χειρόγραφο σώζεται στό ἀρχειο Κοδρικᾶ στό *Institut Néohellénique à la Sorbonne*.

27. Camariano-Cioran, *Les Académies*, 288-306. Ὁ Iacovaky Rizo Neroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Genève 1827, 117 ἐπισημαίνει τὴν ἀξία τῶν 'Ακαδημιῶν τοῦ

Βουκουρέστι καί ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος καί, φαντάζομαι, ὅτι θά πρέπει νά εἶχε ἀποκαταστήσει ὁ Βογορίδης κάποιαν ἐπαφή μαζί του — ὥστόσο οἱ σχετικές μαρτυρίες μᾶς λείπουν²⁸. Εἶναι, τέλος, περιττό νά ἐπισημάνουμε τή σημασία πού εἶχε τό Βουκουρέστι γιά τήν πνευματική κίνηση τῆς ΝΑ Εὐρώπης, ἀφοῦ, κάτω ἀπό τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν, θεωροῦνταν ὁ καταλληλότερος τόπος γιά σπουδές· τό κλίμα, ἐξάλλου, πού εἶχε δημιουργηθεῖ στίς ἡγεμονίες μέ τόν φαναριωτισμό δεχόταν ὅ,τι καλό ἔστελνε ἡ «σοφή» Εὐρώπη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μεγάλη ἦταν ἡ ἐπιρροή πού ἄσκησε στήν ἐξέλιξη τοῦ νεαροῦ Βογορίδη ὁ δάσκαλός του Φωτιάδης· οἱ κατοπινές ἐπιλογές τοῦ Βογορίδη καί ἡ ἐνταξή του στόν κοραϊκό κύκλο ἔδειξαν ὅτι καί αὐτός συμεριζόταν τήν ἀνάγκη, πού πρόβαλλε πάντοτε ἡ κοραϊκή διδασκαλία, γιά τήν «μετακένωση» τοῦ δυτικοῦ πνεύματος στήν Ἑλλάδα καί γιά τίς δομικές ἀλλαγές στόν ἐκπαιδευτικό χώρο τῆς ἀναγεννώμενης πατρίδας, θέματα πού θά δοῦμε στή συνέχεια, νά ἀπασχολοῦν τόν Βογορίδη καί νά τά συζητεῖ μέσα ἀπό τίς στήλες τοῦ «Λογίου Ἑρμῆ». Ἐδῶ θά πρέπει νά πούμε ὅτι ἴσως ὁ Βογορίδης πρῶταθε καί γνώρισε στή βλαχική πρωτεύουσα, ὅπωςδῆποτε, ὅμως, θά εἶχε ἀκούσει γι' αὐτόν καί θά ἐπηρεάστηκε ἀπό τίς ιδέες του, τό σοφό, δηλ., γέροντα αὐλικό Δημητράκη Καταρτζή, πού πέθανε στό Βουκουρέστι στά 1807.

Καθηγητής στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου

Τά χρόνια 1806-1810 χάνουμε τά ἴχνη τοῦ Ἀθανασίου Βογορίδη. Νά μὴ λησμονοῦμε, ὅμως, πὼς εἶναι χρόνια δύσκολα γιά τήν περιοχή, ἀφοῦ εἶναι περίοδος σύγχυσης καί ἀναταραχῶν στήν Β. Βαλκανική. Πολλά προβλήματα γεννᾶ, ὥστόσο, μιά τελευταία πληροφορία πού φέρει τόν Ἀθανάσιο Ἰωαννίδη (= Βογορίδη) φοιτητὴ στήν Χάλλη γύρω στό 1800· ἔτσι σέ διδακτορική διατριβή τοῦ θεσσαλονικέως ἱατροῦ Σταύρου Πολύζου, δημοσιεύει μικρὸ ἐπαινετικὸ κείμενο. Πάντως θεωρῶ ἀδύνατο τόσο ἐνῶρίς νά σπουδάζει ὁ Βογορίδης ἱατρική καί νά χειρίζεται μέ τόσην ἄνεση τόν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ λόγ^{28α}.

Βουκουρεστίου καί Ἰασιίου πού «ont formé les Piccolos, les Athanase Vogoride, les Michel Schinas, les frères Meitany et beaucoup d'autres».

28. Nestor Camariano, Athanasios Christopoulos, *Sa vie, son œuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Thessaloniki 1981, 22 κέξ.

28α. Πρόκειται γιά τό ἔργο *De mensium vitis*, ὅπου στίς σ. 37-40 δημοσιεύεται τό κείμενο αὐτό τοῦ Βογορίδη. Ἡ μόνη καί σοβαρότατη ἐπιφύλαξη πού θά μπορούσε νά προβληθεῖ εἶναι νά πρόκειται γιά ἄλλον συνώνυμο τοῦ ἰδιοῦ μας Ἀθανασίου Ἰωαννίδη. Βλ.: Θωμᾶς Παπαδόπουλος, Ἑλληνική Βιβλιογραφία (1466-1800) τ. 2, Παράρτημα, Προσθήκαι, Συμπληρώσεις - Διορθώσεις, Ἀθήνα 1966 - *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 48 (1986) 472-473. Ὁ κ. Παπαδόπουλος ταυτίζει τόν Βογορίδη μέ τόν συντάκτη τοῦ κειμένου πού ὑμνεῖ τήν διατριβή τοῦ Πολύζου.

Ὁ θάνατος τοῦ Φωτιάδη συνέπεσε μέ τίς δραματικές ἐξελίξεις τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καί μέ τό κλείσιμο τῆς Ἀκαδημίας. Ἀπό ἐπιστολή τοῦ καθηγητῆ Κ. Βαρδαλάχου πρὸς τόν Κ. Νικολόπουλο, ἀπὸ 3 Σεπτ. 1810, φαίνεται ἡ θλιθερὴ κατάσταση στὴν ὁποία εἶχε περιπέσει ἡ Ἀκαδημία²⁹. Τὴν ἴδια χρονιά, ὅμως, ἡ ἐκλογή τοῦ Ἰγνατίου, πρώην Ἄρτας³⁰, ὡς μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας, δημιούργησε ὅλες τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπαναλειτουργία, τὴν ἀναδιοργάνωση, τὴν ἐκπόνηση νέου ὁργανισμοῦ μαθημάτων³¹, τὴν ἐκλογή, τέλος, νέων καθηγητῶν. Ἀνάμεσα στοὺς καθηγητές ἦταν καί ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης πού ἐπιλέχτηκε γιὰ τό μάθημα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας· ἦταν, μάλιστα, τότε μόλις 17 ἐτῶν, σύμφωνα, ὅμως, μέ τὴν ἐλεγχόμενη ὡς ἀνακριθὴ πληροφορία τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Καί γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κύκλου, ὅπου ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὁ Βογορίδης, θά μνημονέψουμε καί τοὺς ὑπόλοιπους συναδέλφους του πού ἦταν: ὁ γέρος πιά, ἀλλὰ σοφὸς δάσκαλος Κ. Βαρδαλάχος πού δίδασκε Μαθηματικά, Ρητορικὴ καί Γεωγραφία, ὁ Κυριακὸς Ἰωάννου πού εἶχε ἀναλάβει τὴ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί φιλολογίας, ὁ Πίκκολος καί ὁ Γάλλος Lauranson τῆς γαλλικῆς, ὁ Μιχαὴλ Πέτρου Κοκκίνης τῆς Ἀριθμητικῆς, τῆς Ἰχνογραφίας καί τῆς Γεωμετρίας, ὁ Μανουὴλ Βυζάντιος τῆς ρωσικῆς καί ἀκόμη οἱ Βασίλειος Νικολάου, Ἰωάννης Κωνώψης, Γεώργιος Σχένας, Ἀλέξιος Κωνσταντίνου, Δημήτριος Ραδουλέσκου πού, πιθανότατα ὡς πρωτόσχολοι, δίδασκαν καί αὐτοὶ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα³². Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» διέσωσε καί τὴν πρώτη ἐκδῆλωση τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου πού ἐγίνε στίς 7 Ἰουλίου 1810 καί στὴν ὁποία παραβρέθηκαν πολλοὶ ἐπίσημοι λαϊκοὶ καί ἀρχιερεῖς, ἡγούμενοι καί ἔμποροι. Καί εἶναι σημαντικό γιὰ τόν Βογορίδη ὅτι τὴν ἐκδῆλωση αὐτὴν ἀνοιξε αὐτός ὁ ἴδιος μέ ἓνα λόγο τοῦ ἀναφερόμενο στὴ σημασία πού εἶχε γιὰ τοὺς «Δάκες» καί τοὺς Ἕλληνες ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς Ἀκαδημίας (πού εἶχε μετονομαστεῖ σέ Λύκειο) καί φυσικά ὁ ρόλος τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας στὴ νέα τούτη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ

29. Εκδόθηκε ἀπὸ τόν Π.Κ. Ἐνεπεκίδη, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μουσικὴν πνευματικὴν καί πολιτικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως* (Beiträge zum geheimen geistigen und politischen Leben und Treiben der Griechen von Wien vor der Revolution), Berlin 1960, 154.

30. Βλ. τὴ μονογραφία τοῦ καθηγ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἰγνάτιος, μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828), *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 4, Ἀθῆνα 1961.

31. Ἀρχαιοελληνικά, λατινικά, γαλλικά, γερμανικά, ρωσικά, ἀλλὰ καί φυσικὴ πειραματικὴ, χημεία, μεταφυσικὴ, λογικὴ, ἠθικὴ, φυσικὴ ἱστορία, γεωγραφία, ρητορικὴ, ποιητικὴ, ἱστορία, ἀρχαιολογία, ἰχνογραφία ἦταν τὰ διδασκόμενα μαθήματα τῆς περιόδου αὐτῆς· βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, 5-6.

32. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, 65.

αυτοῦ ιδρύματος³³. Μετά τόν Βογορίδη μίλησε ὁ Ἰγνάτιος πού καί αὐτός τόνισε τή σημασία τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου γιά τήν παιδεία. Ἀκολούθησαν οἱ ἐξετάσεις, ὅπου οἱ μαθητές τοῦ Λυκείου ἐξετάστηκαν στή γεωμετρία, τήν ἀλγεβρα, τήν ἀριθμητική, τή ρητορική, τόν Ἰσοκράτη καί τή γεωγραφία ἀπό τόν Βαρδαλάχο, τήν φυσική ἱστορία καί τό ἐλληνικό συντακτικό ἀπό τόν Βογορίδη καί τήν ἐλληνική ἀπό τόν Κυριακό Ἰωάννου³⁴. Ἀξιοσημείωτος ἦταν καί ὁ ἀριθμός τῶν μαθητῶν πού ἀνερχόταν τόν Νοέμβριο τοῦ 1810 στούς 244³⁵.

Ἡ ἴδια χρονιά (1810) σημαδεύεται καί ἀπό ἓνα ἄλλο πνευματικό γεγονός πού καί αὐτό συντελέστηκε στό Βουκουρέστι: τήν ἴδρυση τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρείας³⁶. Ἡ Ἑταιρεία αὕτη εἶχε πλαισιωθεῖ ἀπό ἐξιόλογους λογίους τῆς ἐποχῆς, ἀνάμεσα στούς ὁποίους διακρινόταν καί ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης³⁷. Στήν τρίτη μάλιστα συνέλευση τῆς Ἑταιρείας, γιά τήν ὁποία ὁ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» κάνει ἐκτενή λόγο στό τεῦχος τῆς 15 Φεβρ. 1811, ὁ Βογορίδης παρουσίασε πόνημά του «*Περί Ποιητικῆς*»³⁸, πού πρέπει, ὑποθέτω, νά ταυτιστεῖ (ἢ τουλάχιστο νά εἶναι ἡ ἀρχή) μέ τή μελέτη του «*Πάρεργα τῆς Ποιητικῆς*» πού καί αὕτη δημοσιεύτηκε στόν «Λόγιο Ἑρμῆ»³⁹. Ἡ Ἑταιρεία ὀφείλει, πάντως, τήν ἴδρυσή της σέ πρωτοβουλία τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας καί λειτουργοῦσε, ἀπό ὅσο ξέρουμε, μέσα στά πλαίσια τοῦ Λυκείου. Σέ μίαν ἄλλη

33. Παραθέτουμε ἐδῶ τήν ἀρχή τοῦ λόγου τοῦ Βογορίδη, πού δημοσιεύτηκε στόν «Ἑρμῆ τόν Λόγιο», 1811, 46-47: «Ἰδοῦ μία λαμπρά ἐποχή διὰ τὰ χρονικά τῆς Βλαχίας. Ἰδοῦ ἡμέρα, τήν ὁποίαν εἰς μάτην θέλουσι ζητῆσαι οἱ κάτοικοι εἰς τήν ἰδικήν των ἱστορίαν. Αἰῶν ἤδη σχεδόν εἶναι ἀπό τῆς συστάσεως τοῦ ἔως χθές μέν σχολείου σήμερον δέ Λυκείου, καί τοιαύτην περιφανῆ συνέλευσιν κανεῖς πώποτε δέν εἶδεν... Εὐτυχῆς λοιπόν ἡ νεολαία τῶν Δακῶν καί τοῦ ἐλληνικοῦ γένους, ἥτις ἔλαχε νά κάμῃ τὰς εἰς τήν παιδείαν σπουδὰς τῆς εἰς ταύτην τοῦ χρόνου ἐποχὴν!».

34. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1811, 65.

35. Ὁ.π., 65.

36. Nestor Camariano, «Sur l'activité de la Société Littéraire gréco-dace de Bucarest (1810-1812)», *RESEE* 6 (1968) 39-54. Πρβλ. Κ. Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines Gebornen Griechen über Staatswesen Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, τ. 1-2, Leipsig 1825, σ. 251 (ἀντίτυπό της διαθέτει καί ἡ Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη τοῦ Α.Π.Θ.).

37. Ἀπό τοὺς πιό γνωστοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς πού ἦταν μέλη τῆς ἴδιας Ἑταιρείας σημειώνουμε: τόν ἴδιο τόν Ἰγνάτιο, τόν Γ. Σχινᾶ, τόν Κ. Δάρβαρι, τόν Κ. Βαρδαλάχο, τόν Δ. Μόστρα, τόν Πίκκολο, τόν Μ. Χρησταρῆ κ.ἄ. ἀντεπιστέλλοντα μέλη της ἦταν ὁ Κораῖς, ὁ Ἀνθ. Γαζῆς, ὁ Ἀλ. Βασιλείου, ὁ Δ. Δάρβαρις, ὁ Σπ. Βλαντῆς, οἱ φιλέλληνες Engel καί Kopitar, βλ. Camariano, ὁ.π., *RESEE* 6 (1968) 54. Γιά τήν ἐποχή, καί σέ σχέση μέ τήν κατοπινὴ δραστηριότητα ὀρισμένων μελῶν τῆς Ἑταιρείας, βλ. καί τή μελέτη τῆς C. Papacostea - Danielopolu, «Les contacts des intellectuels roumains avec les "Hellénismes Périphériques" (1818-1830)», *RESEE* 10 (1972) 555-566.

38. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1811, 50.

39. Γιά τήν ὁποία βλ. παρακάτω.

συνέλευσή της (22 'Ιουλίου 1811), όπου είχαν παραστεί πολλοί επίσης, ο 'Αθανάσιος Βογορίδης είχε γράψει κάτω από τήν εικόνα της προστάτιδας της 'Εταιρείας Μαρίας Theodoronna τούς παρακάτω στίχους πού αφιέρωσε στήν 'ΐδια καί στό γιό της:

Πρός τήν μεγάλην Κυρίαν
Πάτνια! ήμετέρου, πρέσβειρα Μήτηρ άνακτος!
'Η Σύγε κυδαίνουσιν άθέσφατα σήμερον έθνη!
'Η σφίσιν τοιόνδ' άγαγες προφώς δε "Ανακτα
Κλεινόν Μουσάων, σεμνής τε Θέμιστος έταίρον.

Πρός τόν υιόν αύτης τόν Αυτόκράτορα
'Ευτε νεοσσούς θρνις 'Εταιρείην ύπό σήσι
Μουσοπόλων δέξαι πτερύγεσιν "Αναξ μεγάλθυμει!
Τήν ράτε σήμερον έν Δακή πάμπρωτον άγείρει
'Ιγνάτιος, τόν Λεών Σόν ποιμαίνειν προέηκας,
Τώ δε πρόφρων "Εγγελχαρ επίβροθος ήλθε Πρόεδρος⁴⁰.

Τά «Πάρεργα της Ποιητικής» του 'Αθανασίου Βογορίδη δημοσιεύθηκαν σέ ένα από τά πρώτα τεύχη του περιοδικού «'Ερμής ο Λόγιος»⁴¹. Μέ άφορμή τή δημοσίευση αύτή, πού εΐναι καί ή πρώτη του Βογορίδη, θά πρέπει νά σταθούμε γιά λίγο στή σημασία πού είχε γιά τό νέο 'Ελληνισμό τό περιοδικό αύτό καί ιδιαίτερα γιά τούς νέους λογίους. Πρώτα - πρώτα θά σημειώσουμε ότι όλοι οί κατά καιρούς εκδότες του περιοδικού ήταν φωτισμένοι κληρικοί: ό "Ανθιμος Γαζής, ό Θεόκλητος Φαρμακίδης, ό Κωνσταντίνος Κοκκινάκης. Ό 'Ερμής ο Λόγιος ξεπήδησε, έξάλλου, μέσα από τό προσδευτικό κλίμα τό δημιουργημένο από τίς νέες πολιτιστικές συνθήκες της σοφής Εύρώπης, γι' αύτό καί τό περιεχόμενό του έπηρεάζεται από τήν ιδεολογία αύτή⁴². Από τίς πληροφορίες, πού έχουμε σήμερα, ξέρουμε ότι κυκλοφορούσε σέ όλο τό χώρο της Ν.Α. Εύρώπης καί της σκλαθωμένης ελληνικής 'Ανατολής, στους φιλελληνικούς κύκλους καί έφτανε ακόμη καί ως τή μακρινή 'Αμερική. Κύριος σκοπός του ό φωτισμός του Γένους καί ή προετοιμασία του γιά τήν αναγέννησή του. Γι' αύτό καί συνεργάτες του

40. 'Ερμής ο Λόγιος, 1811, 58-59, έδω καί ή πληροφορία: «Είς τόν ποιητήν αύτων των Στίχων 'Αθανάσιον Βογορίδη της φιλοσοφίας τόν διδάσκαλον συνέβη τό αύτό, ό,τι καί είς των Κυνηγετικών τόν Ποιητήν 'Οππιανόν· άντημείφθη παρά του ήμετέρου εύεργετικού Μητροπολίτου μέ τόσους χρυσούς, όσοι ήσαν οί στίχοι του».

41. 'Ερμής ο Λόγιος, 1811, 203-203, 204-215, 222-229, 235-242, 275-280, 281-284.

42. Γιά τόν 'Ερμή τόν Λόγιο βλ.: Γ. Λάιος, 'Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης, 'Αθήνα 1961 (όπου καί βιβλιογραφία), Αϊκ. Κουμαριανού, «"Λόγιος 'Ερμής", κοσμοπολιτισμός καί έθνικός χαρακτήρας», Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου της Association Internationale de Littérature Comparée, Χάγη 1966, 1, 601-608 καί της 'ΐδιας, 'Εποχές, 'Οκτ. 1964, αριθμ. 18, «"Λόγιος 'Ερμής" 'Αθησαύριστα κείμενα 1813-1815» 'Ο 'Ερανιστής 7 (1969) 33-112· Ariadna Camariano - Cioran, «Le rôle de la revue "Loghios Hermès" ('Ερμής ο Λόγιος) de Vienne dans les relations culturelles internationales au XIX siècle», RESEE 13 (1975) 549-558.

διατέλεσαν διαλεχτοί λόγιοι τῆς ἐποχῆς πού ζοῦσαν σέ διάφορες πόλεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὁ Κοραῆς, τοῦ ὁποῖου ὁ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» ἦταν τό ἀγαπημένο περιοδικό, παρακολουθεῖ διακριτικά τήν πορεία του καί παρατηρεῖ στόν ἐκδότη Κοκκινάκη: «*Ἡ βελτίωσις τοῦ "Λογίου Ἑρμοῦ" γίνεται μάλιστα ἐάν προσέχετε νά οἰκειοποιηθῆτε συνεργάτας τοιούτους, ὅποιοι εἶναι ὁ Βογορίδης καί ὁ Κανέλλος, καί νά μὴ δέχεσθε ἀνεξετάστως τὰς πεμπομένας διατριβάς*»⁴³. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ὁ δεκαετής βίος τοῦ περιοδικοῦ χαρακτηρίστηκε ὅτι συνιστᾷ μίαν ἀπό τίς σημαντικότερες δραστηριότητες πού ἀνέπτυξε ὁ νέος Ἑλληνισμός κατὰ τίς παραμονές τοῦ Ἀγῶνα⁴⁴. Εἶναι δηλ. ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τό περιοδικό τῶν δυναμικῶν ἐκείνων φορέων τοῦ Ἑθνους πού ἀνδρώνονται στήν Διασπορά καί προβάλλουν ὀργανωμένα καί συστηματικά τίς θέσεις τους μέσα ἀπό τίς στήλες του. Οἱ αὐστριακές ἀρχές, ἀπό τή δική τους πλευρά, θορυβημένες ἀπό τίς κινήσεις αὐτές, παρακολουθοῦσαν καί τούς συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ καί, φυσικά, τή δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βιέννης⁴⁵.

Τά «*Πάρεργα τῆς Ποιητικῆς*» ἢ «*Ἀνάλυσις τῶν καλλιωτέρων Τραγωδιῶν τῶν Παλαιῶν*» ἀποτελοῦν τό πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Βογορίδη· πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ ἀνάλυση τοῦ Αἴαντα Μαστιγοφόρου⁴⁶ καί τοῦ Οἰδίποδα Τυράννου⁴⁷. Εἰδικότερα γιὰ τίς δύο τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Λόγιος Ἑρμῆς» (ἀλλά πιθανό καί ὁ ἴδιος ὁ Βογορίδης) πληροφορεῖ τούς ἀναγνώστες του γιὰ τόν τρόπο πού τίς ἀναλύει:

«*Εἰς τήν ἀρχήν προτάττει τήν βιογραφίαν αὐτοῦ καί τὰς τραγωδίας του. Ἐξετάζει τήν Ἐπιγραφήν, καί ἐγκρίνει τήν «Αἴας μαινόμενος» συμφώνως μέ τῶν νεωτέρων τὰς γνώμας. Μεταβαίνει εἰς τήν ὑπόθεσιν. Ἐμβαίνει εἰς τό πρῶτον Δράμα· τό μεταφράζει κατὰ περίληψιν εἰς τό πεζόν· καί τοῦτο τό κάμνει εἰς ὅλα τὰ δράματα. Φέρει ὅμως αὐτολεξεί τὰ ὠραιότερα κομμάτια, μάλιστα τὰ γνωμικά, καί εἰς αὐτά ἐπιφέρει τήν κρίσιν του, δεικνύων τήν δύναμιν τοῦ κομματίου ἐκείνου. Τό ἀναγκαιότερον ἔργον τῆς ἀναλύσεως ταύτης εἶναι αἱ παρατηρήσεις εἰς ἕκαστον δράμα· ταύτας πρέπει νά τὰς ἀναγινώσκωσι συνεχῶς, ὅσοι καταγίνονται εἰς τήν Ποιητικὴν, διότι εἶναι κανόνες τῆς Τέχνης. Περί τῆς ἐρμηνείας δέν ἔχομεν καμμίαν κρίσιν νά*

43. Ἐπιστολαί Ἀδ. Κοραῆ, τ. 3, 707.

44. Κουμαριανοῦ, «Ἀθησαύριστα κείμενα», Ὁ Ἑρανιστής 7 (1969) 33.

45. Σημείωσαν ἔτσι ὅτι ἀνάμεσα στοὺς συνεργάτες του περιλαμβάνονταν ὁ Konstantin Wardalachos καί ὁ Athanasios Johannides (= Βογορίδης), ὁλ. Π.Κ. Ἐνεπεκίδης, Συμβολαί εἰς τήν μυστικὴν πνευματικὴν καί πολιτικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης πρό τῆς Ἐπαναστάσεως, Βerlin 1960, 42-43.

46. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1811, 202-215, 222-229, 235-242.

47. Ὁ.π., 275-280 [281-284]· πρόκειται, ὅμως, γιὰ ἡμιτελές δημοσίευμα.

ἐπιφέρωμεν· διότι τό πόνημα εἶναι γεγραμμένον εἰς γλῶσσαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη ἀκανόνιστος. Τοῦτο μόνον λέγομεν, ὅτι φυλάττει τήν σαφήνειαν, πρώτην ἀρετὴν τῆς ἐρμηνείας, μάλιστα ἐπειδὴ εἶναι εἰς τήν γλῶσσαν τοῦ Ἑθνους, ἤγουν καταληπτὴν, καὶ κατὰ τοὺς πολλοὺς, καὶ ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς. Δεύτερον, ἀποφεύγει τὰς τρεῖς κακίας τοῦ λόγου, βαρβαρισμόν, ἤγουν τὰς ξένας λέξεις καὶ ιδιώματα· τὸν ἰδιωτισμόν, ἤγουν τὴν πεπατημένην χυδαιολογίαν καὶ τὸν Ἀρχαϊσμόν»⁴⁸.

Τὰ δημοσιεύματα τοῦ Βογορίδη μέ τό γενικό τίτλο «Πάρεργα Ποιητικῆς» ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴν στὸν ἐκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» Ἀνθιμο Γαζῆ νά προβάλλει τίς ἀντιρρήσεις του σχετικὰ μέ τὴν παράλειψη, ἀπὸ μέρους τοῦ Βογορίδη, τῆς χρήσης τῆς δοτικῆς στὴ σύνταξη τῶν ρημάτων. Τό σχόλιο ἐκφράστηκε μέ μορφή ἐπιστολῆς, ἀπὸ 23 Ἰουνίου 1811, πού ἀπευθυνόταν στὸν Βαρδαλάχο, ἀλλὰ στὴν οὐσία ἀποτελοῦσε πρόκληση διαλόγου μέ τὸν Βογορίδη. Πράγματι, ὁ τελευταῖος ἀπάντησε στίς 21 Ἰουλίου 1811, πάλι ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ Ἑρμῆ⁴⁹, ὅπου, ἀφοῦ ἀποδεχόταν τὴν χρήση καὶ τῶν δύο αὐτῶν πτώσεων, προσπαθοῦσε, στὴ συνέχεια, νά δείξει, μέ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα, τὴν παλαιότητα τῆς αἰτιατικῆς. Ἐδῶ ὑπάρχει καὶ ἡ πρώτη νύξη του γιὰ τὴν ἔνταξή του μέ τό μέρος τῆς κοραϊκῆς διδασκαλίας, ἀφοῦ, γιὰ νά ἐνισχύσει τίς ἀπόψεις του ἀναφορικά μέ τὴν χρήση τῆς αἰτιατικῆς καὶ ἀπὸ συγχρόνους του συγγραφεῖς, παραθέτει ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ «τοὺς δοκιμωτέρους τῶν νῦν συγγραφέων»· φυσικά ἐννοεῖ τὸν Κοραῆ, ἀφοῦ σέ δικά του κείμενα παραπέμπει. Ὁ ἀγώνας, ὅμως, γιὰ τό γλωσσικό εἶχε ἤδη ἀρχίσει καὶ οἱ ἀντιδράσεις ἐκδηλώθηκαν καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές. Φίλοι καὶ ὁπαδοί τοῦ Κοραῆ, ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου ἀπὸ τὴν Βιέννη⁵⁰ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, δάσκαλος στὴν Σχολὴ Σμύρνης, δέχτηκαν τίς ἀπόψεις τοῦ Βογορίδη γιὰ τὴν χρήση τῆς δοτικῆς καὶ τῆς αἰτιατικῆς⁵¹ — καὶ ἀπὸ ὅσο φαίνεται καὶ οἱ δύο δὲν τὸν γνώριζαν

48. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 202-203. Γιὰ τὴ νέα αὐτὴ μεθοδολογία προσέγγισης στὰ θέματα αὐτὰ βλ. ὀρισμένες παρατηρήσεις τοῦ Δ. Σπάθη, «Ὁ "Φιλοκτῆτης" τοῦ Σοφοκλῆ διασκευασμένος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίγκολο — Ἡ πρώτη παρουσίαση ἀρχαίας τραγωδίας στὸ νεοελληνικό θέατρο», Ὁ Ἑρμῆς 15 (1979) 283-284.

49. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1811, 336-338.

50. Γιὰ τὸν λόγιο αὐτόν καὶ ἐμπορευόμενο πού ἡ συμβολὴ του, ἂν καὶ σημαντικὴ, σέ θέματα παιδείας δὲν εἶναι ὅσο πρέπει γνωστὴ, βλ. Κουμαριανοῦ, «Ἀθησαύριστα κείμενα», Ὁ Ἑρμῆς 7 (1969), 107-109. Πρβλ. Στέφ. Μπέττης, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία 22 (1973) 344-364, 461-478, 638-650.

51. Σέ ἐπιστολὲς τους ἀπὸ 10 καὶ 11 Νοεμβρίου 1811, ἀντίστοιχα, δημοσιευμένες, ὅμως, στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τοῦ 1812, 28-29, 80. Ὁ Βασιλείου, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα σημειώνει, ὅτι «ὁ καλὸς κάγαθός Βογορίδης ἀπέδειξαν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς Αἰτιατικῆς ἀντὶ Δοτικῆς ἀνάγεται καὶ εἰς πολλὰ φρονίμους καὶ ἐνδοξοτάτους προγονικούς ἡμῶν

προσωπικά⁵².

Ἡ θητεία τοῦ Βογορίδη στό Λύκειο τοῦ Βουκουρεστίου ἔληξε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1811⁵³. Στόν «Λόγιο Ἑρμῇ» ἔχουμε καί περιγραφή τῶν ἐξετάσεων τῆς χρονιάς ἐκείνης, ὅπου ὁ καθηγητής τῆς Φιλολογίας Ἀθανάσιος Βογορίδης ἐξέτασε τούς μαθητές Γ. Σκεῦα Βυζάντιο, Βασίλειο Νικολάου ἀπό τό Ρουτζούκι καί Ἰωάννη Κωνώψη ἀπό τήν Δακία, σέ θέματα Ποιητικῆς καί Τραγωδίας⁵⁴.

Ὁ Βογορίδης στήν Βιέννη

Μέ τή λήξη τοῦ 1811 (ἢ πιθανό στίς ἀρχές τοῦ 1812) ὁ Βογορίδης πῆγε στήν Βιέννη γιά τή συμπλήρωση τῆς παιδείας του μέ σπουδές στήν Ἱατρική Σχολή. Καί δέν ἀποκλείεται νά ὀφείλεται ἡ μετάβασή του στήν αὐστριακή πρωτεύουσα γιά τίς σπουδές αὐτές στό πολύ γνωστό, ἄλλωστε, ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰγνατίου νά προωθεῖ ἱκανούς λογίους γιά ἀνώτερες σπουδές· ἡ ἀσφαλῆς μαρτυρία, ὅμως, ἡ σχετική μέ μιάν τέτοια πρωτοβουλία τοῦ Ἰγνατίου, λανθάνει. Ἡ Βιέννη, τήν ἐποχή ἀκριβῶς ἐκείνη, ἀποτελοῦσε τό σημαντικότερο κέντρο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἔνα ἀπό τά σπουδαιότερα εὐρωπαϊκά κέντρα. Αἰτιολογημένα, λοιπόν, ὁ Βογορίδης ἐγκατέλειψε τήν ἀρχιερατική αὐλή τοῦ Βουκουρεστίου καί τό ταραγμένο ἀπό τή δίνη τῶν πολέμων Βουκουρέστι, γιά νά μεταβεῖ στήν Βιέννη πού ζοῦσε τίς ἀνακατατάξεις πού συντελοῦνταν στόν τομέα τῶν ἐπιστημῶν, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ὁ παροικιακός Ἑλληνισμός τῆς αὐστριακῆς πρωτεύουσας περνοῦσε περίοδο ἀκμῆς, πνευματικῆς καί οἰκονομικῆς. Ὁ Βογορίδης προσφεύγει λοιπόν στήν Εὐρώπη γιά νά συμπληρώσει τίς σπουδές πού εἶχε τήν τύχη νά κάνει κοντά στόν Φωτιάδη καί στόν Βαρδαλάχο. Καί ἀπό ὅσο

συγγραφεῖς», ἀλλ', ὥστόσο, ἐκφράζει καί τίς προσωπικές του ἐπιφυλάξεις. Καί ὁ Κούμας ἀπευθυνόμενος πρὸς τό Γαζῆ, γράφει: «Δέν ἡμπορῶ νά σέ κρύψω (α) ὅτι ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης μέ εὐχαρίστησε πολὺ εἰς τῆς Δοτικῆς σου τήν ἀναίρεσιν, ἀν εἶναι ὁ αὐτός ὅστις ἐκδίδει τὰ Πάρεργα τῆς Ποιητικῆς, καί δι' ἐκεῖνα εἶναι ἀξιέπαινος, διότι δίδει νύξιν ἀγαθὴν εἰς ἐξέτασιν τῶν ἀμιμήτων ποιημάτων τῶν προπατόρων μας...». Ὁ ἴδιος ὁ Κούμας σέ ἄλλην του ἐπιστολὴ πρὸς τόν Ἀνθίμο Γαζῆ καί γραμμένη στήν Σμύρνη, ἀπό 17 Ἀπριλίου 1812, θίγει καί πάλι τό ἴδιο θέμα ὑποστηρίζοντας τίς ἀπόψεις τοῦ Βογορίδη, *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1812, 216. Μέ τήν ἐπιστολὴ του αὐτὴν ὁ Κούμας ἐκπληρώνει παλαιότερη ὑπόσχεσή του πρὸς τόν ἐκδότη τοῦ Ἑρμῆ (βλ. τήν ἐπιστολὴ του ἀπὸ 11 Νοεμβρ. 1811) νά ἀσχοληθεῖ σέ προσεχές τεῦχος τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ μέ τό θέμα τῆς χρήσης τῆς δοτικῆς καί τῆς αἰτιατικῆς.

52. Καί ὁ Κοδρικᾶς, ὑποπτεύομαι, εἶχε ἐκφράσει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τίς ἀπόψεις του· ἡ δημοσίευση τοῦ Ἀρχείου του ἀπὸ τήν κ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ πιθανό νά περιέχει κάτι σχετικό.

53. Camariano, *Les Académies*, 487.

54. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, 341. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ πρέπει νά ἦταν καί πρωτόσχολοι, βλ. ὅ.π., 1811, 11 Μαρτίου 1811, 65.

θά έχουμε την ευκαιρία να δούμε στη συνέχεια, το πέρασμά του από την Βιέννη θά είναι καθοριστικό στη μελλοντική εξέλιξή του. Από τις έρευνες, πάντως, της Τ. Κίρκονα προκύπτει ότι ο Βογορίδης δέν έκανε καμιάν έγγραφη στό Πανεπιστήμιο της Βιέννης, όπου παρακολούθησε μαθήματα, προφανώς, ως ελεύθερος ακροατής (Rivatkollegia)⁵⁵. "Ισως, μάλιστα, ή αδυναμία αυτή, σέ συνδυασμό μέ άλλες υποχρεώσεις, τόν όδήςησε, προκειμένου νά λάβει τό πτυχίο της 'Ιατρικής, στό Würzburg. 'Ο Κοραής, πάντως, γνώριζε την παρουσία του Βογορίδη στην Βιέννη καί τή δραστηριότητα πού είχε αναπτύξει εκεί, γι' αυτό, γράφοντας στό φίλο του Λόρδου Βύρωνα Hobhouse, συνιστούσε σέ ένα φίλο του (του Hobhouse) νά έχει απόλυτη έμπιστοσύνη στις πληροφορίες του Βογορίδη γιά ό,τι άφορά στην κατάσταση στην 'Ελλάδα⁵⁶. ό Βογορίδης καί ό Βασιλείου, σημείωνε ό Κοραής, θά μπορούσαν νά βοηθήσουν τόν Hobhouse στις άναζητήσεις του, γιατί ήταν «deux personnes trop amis de la verité pour ne pas maîtriser l'amour de la patrie toutes les fois qu'il est question d'elle, et trop amis de la justice pour qu'ils se laissent égarer par des motifs moins louables». Την ίδια εποχή σπούδαζαν στην Βιέννη, μέ έξοδα της Φιλομούσου 'Εταιρείας, τρεις άλλοι νέοι "Ελληνες συνδεμένοι, καί αυτοί, μέ τό κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: ό Στέφανος Κανέλλος⁵⁷, μέ τόν όποίο θά συνεργαστεί στενά ό Βογορίδης, ό 'Αλέξανδρος Γλαράκης καί τέλος ό Κύριλλος Λιβέριος⁵⁸. 'Ο Φαρμακίδης μάς πληροφορεί ότι ό Βογορίδης παρέμεινε στην Βιέννη τρία χρόνια: φθιν. 1811 - φθιν. 1814. Πιο κοντά, τώρα πιά, στόν κύκλο του «Λογίου 'Ερμή» θά δημοσιέψει, τό χειμώνα κίόλας του 1812, σέ συνέχειες τή μελέτη του «Κρίσεις εις τόν Όμηρον συνεργανισθεΐσαι έκ διαφόρων σοφών άνδρων παλαιών καί νεωτέρων»⁵⁹.

55. Κίρκονα, ό.π., 202. Μαρτυρείται καί από τόν Φαρμακίδη, ό.π., 287.

56. Κ. "Αμαντος, «Ποιήματα καί άλλα δημοσιεύματα του 'Αδαμαντίου Κοραή» 'Ελληνικά 6 (1933) 182.

57. Γενική 'Εφημερίς της 'Ελλάδος, ό.π., 288. Γιά τόν Κανέλλο βλ. 'Εμμ. Πρωτοψάλτης, «'Ο Ν. Πίγκολος καί τό έργον του», 'Αθηνά 68 (1965) 90 σημ. 3 καί Νικ. Κ. Βλάχος, «Στέφανος Κανέλλος (1792-1823)», Παρνασσός 17 (1975) 257-276.

58. Βλ. γι' αυτόν Σ. Κουέας, «'Η πρώτη νεοελληνική μετάφρασις της 'Ιφιγενείας του Goethe, ό μεταφραστής καί οι παρακινήται αυτής», 'Ελληνικά 5 (1932) 376-388, 'Ε. Κούγκου, 'Ο Καποδίστριας καί ή παιδεία 1803-1822, Α' 'Η Φιλόμουσος 'Εταιρεία της Βιέννης, 'Αθήνα 1958, 90, 91, 194 καί Κ. Κώνστας, «'Ο Λιβέριος Λιβερόπουλος, άρχηγός της έπαναστατημένης 'Αθήνας (1821-1822)», 'Αθηναϊκά τεύχος 36 (1967) 9-16. 'Ο Βογορίδης έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιά τόν Λιβέριο, μετά τις σπουδές του στην Γερμανία· έτσι τόν 'Απρίλιο του 1820 πληροφορούσε τόν 'Ιγνάτιο Ούγγροβλαχίας ότι ό Βαρδαλάχος ζητούσε τόν Λιβέριο γιά καθηγητή στό Λύκειο του Βουκουρεστίου - Σπ. Κ. Παπαεώργιος «'Ιγνατίου άλληλογραφία», 'Επετηρίς Φιλ. Συλλ. Παρνασσός 12 (1917) 221.

59. 'Ερμής ό Λόγιος, 1812, 3-12, 87-94, 103-110, 119-124, 150-155, 219-223, 248-253. 'Ο

Στό πρώτο κεφάλαιο της συνεργασίας του αυτής ο Βογορίδης αναφέρεται στο βιογραφικό του Όμηρου και περιληπτικά στο έργο του παραθέτοντας, μάλιστα, και κρίσεις του Βολταίρου, του Κοερρεν, του Λαχάρη, του Πίγκερτον, του Άνθιμου Γαζή· τό δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην Ίλιάδα, όπου εξετάζει κυρίως την προσωπικότητα του Άχιλλέα και αναλύει την υπόθεσή της κατά γράμματα. Στα επόμενα κεφάλαια ο Βογορίδης επιχειρεί να αναλύσει τούς χαρακτήρες των όμηρικων ήρώων⁶⁰, τούς «νεωτέρους άριστείς»⁶¹, ενώ, τέλος, αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στον Άχιλλέα που είναι και «τό πρωτεῦον τοῦ ποιήματος πρόσωπον...». Δυστυχώς και τό έργο του αυτό έμεινε ήμιτελές. Η λιγόχρονη παραμονή του Βογορίδη στο Λύκειο του Βουκουρεστίου, ή συνεχής φροντίδα του γιά τήν προκοπή του γένους, οί δεσμοί του μέ τούς κύκλους του Νεοελληνικού Διαφωτισμοῦ στην Βιέννη και ή συνεργασία του μέ τό περιοδικό όργανό τους, τόν «Λόγιο Έρμη», κατέστησαν τόν Άθανάσιο Βογορίδη μιάν πρώτης τάξεως προσωπικότητα στους κύκλους της έλληνικής λογιосύνης της εποχής του. Έτσι, πολύ αίτιολογημένα, ο Κούμας τό 1813 τόν κατέτασσε ανάμεσα στους πρώτους που μοχθοῦσαν γιά τήν πνευματική ανέλιξη της σκλαβωμένης πατρίδας⁶².

Ο Βογορίδης στην Ίατρική Σχολή του Würzburg

Η φωτισμένη Εὐρώπη μέ τά πανεπιστήμιά της, τούς σοφούς της, μέ τήν ελεύθερη διακίνηση των ιδεών δέν άφησε άσυγκίνητο και τόν Βογορίδη. Άκολούθησε, έτσι, και αυτός τήν πορεία που είχαν άρχισει ήδη νά διαγράφουν και άλλοι συνάδελφοί του: τίς διαδοχικές δηλ. σπουδές σέ εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια. Στη διετία λοιπόν 1814-1816

χαρακτήρας του δημοσιεύματος αυτού έχει διπλό τό σκοπό: έπιστημονική ένημέρωση γιά τούς επαίοντες και εκλαίκευση γιά τό πολύ κοινό: «έγώ τολμώ νά προσφέρω κατ' έπιτομήν εις τό κοινόν των Έλλήνων, όσα οί άλλοι παρετήρησαν και έσημείωσαν», γράφει ο ίδιος.

60. Όπου έπισημαίνει τήν ικανότητα του Όμήρου νά ζωγραφίζει «τόσον άκριβώς τήν φύσιν των ανθρώπων».

61. Πού είναι ο Διομήδης, οί δύο Αϊαντες, ο Όδυσσεύς, ο Μενέλαος, ο Έκτωρ, ο Άγαμέμνων και «ο κορυφαίος άπάντων Άχιλλεύς».

62. Έρμής ο Λόγιος, 1813, 285-305. «Διατριβή εις κατηγορίας τινας της του Δούκα Άργούς»: «Άλλά μέ όλους τούς δουκικούς άγώνας, ή όδός ή μέση καν έν δέν έπαθε κακόν. Περιπατείται υπό πολλών και σοφών άνδρων του αιώνός μας· και ει τι συναντηθί εμπόδιον, ως πέτρα σκανδάλου έπαιρείται και εκσφενδονάται μακράν εις της λήθης τήν άβυσσον. Κοραής, Βαρδαλάχος, Βογορίδης, Βάμβας όλη σχεδόν ή Σχιναιδική εύγενής και φιλομαθής γενεά, Γεώργιος τις Γλαράκης Χίος· όλοι οί έξερχόμενοι από τό νεοσύστατον της Σμύρνης Γυμνάσιον, περιπατοῦσι ταύτην τήν όδόν, προσπαθούντες νά έξαπλώσωσι τά φώτα της παιδείας εις όλον τό γένος διά της φανεράς και εις όλους γνωστής όμιλίας...».

άπαντοῦμε τόν Βογορίδη στό Würzburg⁶³. Φαίνεται μάλιστα ὅτι οἱ τρεῖς φίλοι, Βογορίδης, Κανέλλος καί Λιβέριος, εἶχαν ἀποφασίσει ἀπό κοινοῦ τή συνέχιση τῶν σπουδῶν τους στό γερμανικό αὐτό Πανεπιστήμιο, ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τό βιβλίο ἐγγραφῶν τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου, προσήλθαν γιά ἐγγραφή καί οἱ τρεῖς τήν ἴδια μέρα⁶⁴. Πρέπει, ἴσως, νά ὑποθέσουμε μήπως οἱ τρεῖς Ἕλληνες φοιτητές σκόπιμα ἐγκατέλειψαν τήν Βιέννη ἀπό τό φόβο τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν πού ὑποπεύονταν πιθανή συμμετοχή τους στούς κύκλους τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας⁶⁵. Πάντως ὁ Βογορίδης ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Würzburg τό 1816 μέ τή διατριβή *Betrachtungen über die Verdauung in Menschlichen Magen, Eine Akademische Abhandlung von Athanasius Vogorides der Med. Doctor aus Alvanitochori in Thrazien, gedruckt bei Franz Ernst, Würzburg*⁶⁶ 1817. Ἡ διατριβή του εἶναι γραμμένη στή γερμανική καί ὄχι στή λατινική, ὅπως συνηθίζοταν τήν ἐποχή ἐκείνη· εἶχε ἀρχίσει, ὅμως, ὅπως, ἄλλωστε, ὀρθά ἐπισημαίνει ἡ Τ. Κίρκονα, ἡ καθιέρωση τῆς γερμανικῆς στίς παραδόσεις τῶν καθηγητῶν τῆς Ἱατρικῆς ἤδη ἀπό τό 1780. Τέλος, πρέπει νά ἐπισημάνουμε ἐδῶ τά αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης πού ἐκφράζει ὁ Βογορίδης πρὸς τοὺς καθηγητές του καθὼς καί τίς δυσκολίες πού ὡς Ἕλληνας ἀντιμετώπισε στήν ἀπόδοση ὀρισμένων ἐννοιῶν στή γερμανική⁶⁷.

Οἱ σπουδές τοῦ Βογορίδη στό Πανεπιστήμιο τοῦ Würzburg τοῦ ἔδωσαν ταυτόχρονα καί τή δυνατότητα νά γνωρίσει ἀπό κοντά τό πλῆθος τῶν πνευματικῶν διεργασιῶν πού συντελοῦνταν στήν Δύση καί ἰδιαίτερα τίς δραστηριότητες τῆς γερμανικῆς λογιόσυνης τῆς ἐποχῆς. Τό γερμανικό πνεῦμα λοιπόν θά τόν ἐπηρεάσει γιά μιά σημαντική περίοδο τῆς ζωῆς του καί φυσικά θά τό προβάλλει συχνά στόν κύκλο τῶν συνοδοιπόρων του. Σέ μιά ἐπιστολή του πρὸς τόν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας, ἀπό 6 Ἰουλίου 1817, ἐκφράζει τό θαυμασμό του γιά τοὺς γερμανοὺς γιατροὺς μέ τά παρακάτω λόγια: «Αὐτοὶ εἶναι ἱκανοὶ νά κάμουν τόν ἄνθρωπον νά τό χάση καί εἰς τά κοινότατα πράγματα»⁶⁸. Ἄλλοτε πάλι, γράφοντας, μαζί μέ τόν Κανέλλο, αὐτῇ τῇ φορᾷ πιθανότατα ἀπὸ τήν Χαϊδελεβέργη στίς 6 Ἰουνίου 1818, σέ κάποιον ἄγνωστό μας γαλλομαθὴ δάσκαλο τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας, τοῦ ἐπισημαίνουν τήν ἀξία τοῦ γερμανικοῦ στοχασμοῦ:

63. Φαρμακίδης, *Γενική Ἐφημερίς*, ὁ.π., 288.

64. Κίρκονα, ὁ.π., 201-202· ἡ ἡμερομηνία ἦταν 6 Νοεμ. 1815.

65. Κίρκονα, ὁ.π., 202.

66. Κίρκονα, ὁ.π.

67. Κίρκονα, ὁ.π., 193. «Du aber, geneigter Leser! verzeihe, wenn die Tat hinter dem Willen zurücklieb, und wenn der Grieche nicht im Stande war, die Fülle der deutschen Sprache nach ihrer ganzen Bedeutung zu benutzen».

68. Σπ. Παπαγεώργιος, ὁ.π., 211.

«Κρίμα που δέν ετυχες εὐκαιρίαν νά μάθης καί τήν Γερμανική, ἐπειδὴ καί εἰς αὐτὴν τὴν σοφώτατην γλῶσσαν εὐρίσκονται πολλὰ καί ὡς πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν σου ἀξιόλογα»⁶⁹.

Ὅσο γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Βογορίδη καί τῶν δύο φίλων του στὸ Würzburg αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ πολλές ἀπόψεις γόνιμη. Θὰ μνημονέψουμε ἐδῶ ἓνα γεγονός πού δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο καί πού δείχνει, παράλληλα, τὸν προβληματισμό τους σέ θέματα παιδείας καί ὠφέλιμα γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας ἀναγέννηση: πρόκειται γιὰ τὴ συνεργασία τῶν τριῶν φίλων (Βογορίδη, Κανέλλου⁷⁰, Λιβέριου)⁷¹ στὴν ἐκπόνηση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Francœur, *Complet des Mathématiques pures*, πού εἶχε ἐκδοθεῖ στὸ Παρίσι τὸ 1809. Καί ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἡ μετάφραση αὐτὴ εἶχε τελειώσει, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1816 ἀναγγέλλουν μέσω τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ» ὅτι «ἐπαραιτήσαμεν πλέον τὴν μετάφρασιν αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος, διὰ νά ἐνασχοληθῶμεν, κατὰ τὸν περισσεύοντα καιρόν, εἰς ἄλλον τι ἔργον, ὠφέλιμον καί αὐτὸ εἰς τὸ γένος»· ἡ ματαιώση τοῦ ἔργου ὀφειλόταν στὴν πληροφορία πού εἶχαν ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ ἔργο εἶχε, ἤδη, ἔτοιμο γιὰ ἐκδοσὴ ὁ δάσκαλος τῆς Χίου Ἰωάννης Τσελεπῆς⁷².

Σκόπιμο, νομίζω, ὅτι θὰ ἦταν, τέλος, νά ἀναφέρουμε καί τὴν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι ἐκεῖνα τὰ χρόνια πού βρίσκονταν στὸ Würzburg οἱ τρεῖς φίλοι το Γυμνάσιο τῆς πόλης διέθετε καί δάσκαλο τῆς ἐλληνικῆς, πού δέ γνωρίζουμε τὸ ὄνομά του⁷³.

Ὁ Βογορίδης στὸ Ἰάσι (1817)

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν σπουδῶν του ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης πῆγε στὸ Ἰάσι, ὅπου στὴ φαναριωτικὴ αὐλὴ τοῦ Καλλιμάχη ὑπηρετοῦσε ὁ

69. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, 419 κέξ.

70. Γιὰ τίς ἐπιδόσεις τοῦ Κανέλλου στὰ μαθηματικά, βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1819, 1 Ὀκτ., σσ. 763-771, 785-800.

71. Γιὰ τὰ μαθηματικά ἐνδιαφέροντα τοῦ Λιβέριου βλ. Γ. Ψύλλας, Ἀπομνημονεύματα τοῦ θίου μου, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, 8, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1974, 34, 35, 36. Πρβλ. καί τίς δημοσιεύσεις τοῦ Λιβέριου στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ»: τὸ ἔτος 1817, 1 Ἀπριλίου, *Περὶ τῶν Ἀερολίθων* (διατριβὴ τοῦ ἐν Βυρτζβούργω Κ.Κ. Λιβέριου) σσ. 129-139 καί τὸ ἔτος 1821, 15 Μαρτίου, *Μαθηματικὴ, Περὶ συνταξιολογίας*, Γοτίγγη 1820, σσ. 187-195, 231-238. Πρβλ. τὸν Ε. Φραγκίσκο, *Τὰ Ἑλληνικά Προεπαναστατικὰ Περιοδικὰ, Εὐρετήρια, Β'*, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» 1811-1821, Ἀθῆνα 1976, ὁ.π., 237, 290-291. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Francœur ἔχουμε καί τὴν εἰδηση πού δημοσιεύτηκε στὰ περιοδικὰ «Λόγιος Ἑρμῆς» καί «Καλλιόπη» μέ ἡμερομηνία 20 Ἰαν. 1820 ὅτι ὁ Λιβέριος ἐτοίμαζε ἐκδοσὴ μετάφρασης τῶν Μαθηματικῶν τοῦ L.B. Francœur. βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, ἔτος 1820, 15 Μαρτίου, σσ. 181-183 καί *Καλλιόπη*, ἔτος 1820, σ. 76.

72. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1818, 222.

73. Ὁ ἀνώνυμος αὐτὸς δάσκαλος (πού πρέπει, ἴσως, νά τὸν ἀναζητήσουμε σέ κάποιον ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες φοιτητὲς τῆς πόλης) συνέταξε καί ποιήμα «κατὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ βασιλικοῦ διαδόχου τῆς Βαυαρίας ἐν ἔτει 1816», Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1817, 253-256.

ἀδελφός του Στέφανος Βογορίδης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολύ πιθανή ἡ μετάβαση τοῦ Βογορίδη στό 'Ιάσι νά ὀφείλεται σέ μίαν προοπτική ἐγκατάστασής του ἐκεῖ, νά καταστεῖ δηλ. καί αὐτός αὐλικός ἀξιωματοῦχος ἔχοντας, μάλιστα, καί τήν ὑποστήριξη τοῦ ἀδελφοῦ του· ἴσως ὅμως, νά πρόκειται γιά ἀπλή ἐπίσκεψη στόν ἀδελφό του τόν ὁποῖο, κατά τή μαρτυρία τοῦ Φαρμακίδη, εἶχε νά ἰδεῖ δεκαεπτὰ ὀλόκληρα χρόνια⁷⁴. Νά μή λησμονοῦμε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅτι ὁ Βογορίδης εἶναι ἓνας λόγιος πού, ὅπως καί οἱ ἄλλοι σύγχρονοί του, κινεῖται στό κύκλωμα τῶν ἀρχιερατικῶν αὐλῶν — τόν εἶδαμε, ἐξάλλου, προστατευόμενο τοῦ 'Ιγνατίου — ἀλλά καί τῶν ἡγεμονικῶν αὐλῶν, οἱ ὁποῖες ξέρουμε ὅτι παρεῖχαν στούς λογίους τῆς ἐποχῆς κάθε βοήθεια στά πλαίσια τῶν πνευματικῶν ἀνακατατάξεων πού λάβαιναν χώρα τότε στό μητροπολιτικό καί τόν παροικιακό 'Ελληνισμό. Μιά τέτοια σκέψη, φαντάζομαι, ὅτι θά ὁδήγησε καί τόν 'Αθανάσιο στήν ἡγεμονική αὐλή τοῦ Καλλιμάχη, στό 'Ιάσι, τό 1817. Τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τό 'Ιάσι θά τίς περιγράψει ὁ Βογορίδης ἐπιστέλλοντας, ἀπό 6 'Ιουλίου 1817, στόν 'Ιγνάτιο Οὐγγροβλαχίας πού βρισκόταν τότε στήν Πίζα. 'Από τά καλά λόγια πού εἶχε γιά τόν ἀδελφό του θά πρέπει νά συγκρατήσουμε τή διαπίστωση: «*κατ' εὐτυχίαν καί τά φρονήματα ἡμῶν δέν εὐρέθησαν πολύ διαφέροντα*»⁷⁵. 'Εχουμε, δηλ., ἐδῶ ἓναν ἄνθρωπο μέ στάση καταφατική ἀπέναντι στίς νέες ιδέες πού ἔφερνε ὁ Διαφωτισμός. Στό 'Ιάσι ὁ Βογορίδης γνώρισε, ὅπως ἦταν φυσικό, καί τόν ἡγεμόνα Σκαρλάτο Καλλιμάχη, ὁ ὁποῖος τόν ἐντυπωσίασε γιά τή φιλογενειά του, τή φιλομάθειά του καί τήν ἔφεσή του νά φανεῖ χρήσιμος στό γένος. Κοντά σ' αὐτούς καί ἓνας ἄλλος λόγιος Φαναριώτης: ὁ ποστέλνικος Θεόδωρος Νέγρης «*νέος μέ πολύ πνεῦμα μέ μεγάλην φιλομάθειαν καί ἀνάγνωσιν πολλήν*»⁷⁶. Φυσικά τήν ἡγεμονική αὐλή πλαισίωναν καί οἱ φαναριῶτες ἄρχοντες, οἱ φερμένοι ἀπό τήν Βασιλεύουσα, τούς ὁποίους ὁ Βογορίδης θεωροῦσε φορεῖς ἐνός ἀνανεωτικοῦ πνεύματος στήν παιδεία· ὁμολογεῖ, ὥστόσο, ὅτι εἶχε γι' αὐτούς ὡς τή στιγμή πού τούς γνώρισε διαφορετική γνώμη. Οἱ ἐλπίδες, ὅμως, τοῦ Βογορίδη στηρίζονταν στή νεολαία ἡ ὁποία «*ἀφοῦ διαδεχθῇ... τήν παρακμάζουσιν καί θανατιῶσαν γενεάν δέν θέλει ἀκουσθῇ πλέον μεταξύ ἡμῶν φωνή ἀναξία τοῦ ἐλληνικοῦ γένους*». Πόσο καιρό παρέμεινε ὁ Βογορίδης στό 'Ιάσι δέν τό ξέρουμε· πάντως ὄχι μετά τό Φθινόπωρο τοῦ 1817, ἀφοῦ τόν Νοέμβριο τοῦ 1817 ἀλληλογραφοῦσε μέ τόν Νέγρη. 'Η ἀλληλογραφία τῶν δύο ἀνδρῶν ἀφοροῦσε σέ πολλά θέματα. 'Ενα ἀπό αὐτά ἦταν ἡ κυκλοφορία στό

74. Φαρμακίδης, ὁ.π., 218.

75. Παπαγεώργιος, ὁ.π., 210.

76. 'Ο.π.

Ἱάσι τοῦ ἀντικοραϊκοῦ λιθέλλου τοῦ Ἰγνατίου Σκαλιώρα «Ἐπιστολή τῆς νέας φιλοσοφίας στηλιτευτική πρὸς τὸ Ἔθνος τὸ Ἑλληνικὸν καὶ δύο παραρτήματα κ.λπ., Ἰουλίου ιδ', αὐγ'»⁷⁷. Τό κείμενο αὐτὸ ἀναστάτωσε τὴν ἡγεμονικὴ αὐλὴ τῆς Μολδαβίας πού ἐρεῦνησε ἀκόμη καὶ τὴν πιθανότητα νὰ τυπώθηκε ὁ λιθέλλος αὐτός στοῖ Ἱάσι. Ὁ Νέγρης στὴν ἐπιστολή του, πού μνημονέψαμε ἤδη (17 Νοεμβρ. 1817) γνωστοποιοῦσε στὸν Βογορίδη τίς ἀντιδράσεις πού προξένησε ὁ λιθέλλος τοῦ Σκαλιώρα καὶ ταυτόχρονα ὑπερασπιζόταν (χωρὶς, ὅμως, νὰ τὸν ὀνοματίζει) τὸν συκοφαντούμενο Κοραῖ καταδικάζοντας, ταυτόχρονα, τοὺς κατηγοροῦς του⁷⁸. Ἀπὸ τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νέγρη προκύπτει ὅτι ὁ Βογορίδης τοῦ εἶχε ζητήσει σχετικές πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ λιθέλλου καὶ ὁ πρῶτος ἀπάντησε μέ τὴν ἐπιστολή του αὐτὴν. Ὅσο γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ Σκαλιώρα στοῖ Ἱάσι ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἡγεμόνας φρόντισε νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ καοῦν ὅλα τὰ ἀντίτυπα⁷⁹.

Μέ τὴν παρουσία τοῦ Βογορίδη στὴ μολδαβικὴ πρωτεύουσα πρέπει, νομίζω, νὰ συνδέσουμε τὴν ἐνίσχυση τοῦ «Λογίου Ἑρμῆ» ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ αὐλὴ μέ τὸ ἐτήσιο ποσὸ τῶν 200 γροσίων⁸⁰. Οἱ σχέσεις τοῦ Βογορίδη μέ τὸ περιοδικό, ἀπὸ τὴ μιά μεριά καὶ οἱ δεσμοὶ του μέ τὴν αὐλὴ, ὅπου εἶδαμε νὰ ὑπηρετοῦν ὁ ἀδελφός του καὶ ὁ ἰσχυρός φίλος του Νέγρης, δίνουν πολλές πιθανότητες σέ μιὰν τέτοια ὑπόθεση.

Ἐπιστροφή καὶ πάλι στὴν Βιέννη

Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν νέα παρουσία τοῦ Βογορίδη στὴν Βιέννη ὀφείλουμε, καὶ πάλι, στὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη, στὴν πληροφορία αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ λόγο τῆς μετάβασής του στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα πού σχετιζόταν μέ τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῆς ἱατρικῆς. Τούτῃ τὴ φορά ὁ Βογορίδης ἔμεινε στὴν Βιέννη ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1819, χρονιά, πού, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἀναχώρησε γιὰ τὸ Παρίσι. Τὸ διάστημα λοιπὸν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1817 ὡς τὰ μέσα περὶπου τοῦ 1819 ὁ Βογορίδης βρισκόταν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, στὴν Βιέννη. Στὸ περιοδικό «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» τὴν περίοδο αὐτὴν ἔχουν δημοσιευτεῖ ὁρισμένες συνεργασίες τοῦ Βογορίδη ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μιά, χωρὶς ἀμφιβολία, μέ τὴ συνεργασία τοῦ φίλου του Στέφανου Κανέλλου⁸¹, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο εἶναι ἀμφισβητού-

77. Ὁ.π., 211.

78. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, 59.

79. Ὑπῆρξε μάλιστα καὶ ἡ ὑποψία ἀνάμιξης τοῦ ἐμπόρου Ἀναστασίου Μιχαήλ στὴν ὑπόθεση τῆς κυκλοφορίας τοῦ λιθέλλου.

80. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1818, 273-278: Camariano - Cioran, *La Revue "Loghios Hermès"*, 551.

81. Κατὰ τὸ ἔτος 1817 δὲν ἐντοπίσαμε καμιά συνεργασία τοῦ Βογορίδη στοῖ «Λόγιο Ἑρμῆ». Ἡ κ. Kodach, ὁ.π., 148 θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Βογορίδης συνεργάστηκε μέ τὸν

μενες στο μέτρο πού μᾶς λείπει ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ἡ πρώτη, λοιπόν, πού γράφτηκε στήν Κωνσταντινούπολη στίς 15 Φεβρ. 1818, ὑπογράφεται μέ τά ἀρχικά Β.᾽Α· πίσω ἀπό τά ἀρχικά Β.᾽Α κρύβεται μάλλον ὁ Β(ογορίδης) Ἀ(θανάσιος). Ὁ κ. Ἑμμ. Φραγκίσκος στοῦ Εὐρετήριου τῶν περιεχομένων τοῦ Περιοδικοῦ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» ταύτισε τόν Β.᾽Α μέ τόν Βογορίδη. Ἡ ταύτιση δέν εἶναι ἀδικοιολόγητη, ἀφοῦ τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Β.᾽Α μᾶς ὁδηγεῖ στοῦ ὕψους καί τό πνεῦμα τῶν γραπτῶν τοῦ Βογορίδη· ἔχει, ἐπιπλέον, ἡ ἐπιστολή τοῦ Β(ογορίδη) Ἀ(θανασίου) καί ἀπόλυτη συνάφεια μέ ἐκείνην τοῦ Νέγρη, γιά τήν ὁποία κάναμε λόγο λίγο παραπάνω, ἀφοῦ καί ἡ ἐπιστολή αὐτή (τοῦ Β.᾽Α) κατακρίνει τούς κατηγοροῦς τῶν φωτισμένων πατριωτῶν καί ὀρίζει τήν πορεία πού θά πρέπει νά ἀκολουθήσουν οἱ λόγοι στά θέματα τῆς ἐθνικῆς παιδείας. Ζητεῖ, κοντά στά ἄλλα, ὁ Βογορίδης ἀπό τούς λογίους συμπατριῶτες του νά δημοσιεύουν μελέτες γιά τήν κατάσταση τῆς παιδείας, τά σχολεῖα, τούς κανονισμούς, τίς μεθόδους ἐκπαίδευσης, τά βιβλία, τούς δασκάλους, τήν κατάσταση τῆς γλώσσας· οἱ μελέτες αὐτές, γράφει, καλό εἶναι νά δημοσιεύονται σέ μιά φιλολογική ἐφημερίδα (καί ἐννοεῖ, ἀσφαλῶς, τόν «Ἑρμῆ τό Λόγιο»). Στήν κατεύθυνση αὐτήν, ἄλλωστε, κινοῦνται οἱ ἐκδότες τοῦ «Λογίου Ἑρμῆ» — καί γιά τήν ἰδεολογία τους αὐτή δέχτηκαν, κατά καιροῦς, τίς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων τους. Ἀπό τή διαλεκτική πού θά προκύψει πᾶντο στά θέματα αὐτά, γράφει ὁ Βογορίδης, εἶναι βέβαιο πῶς θά προέλθουν πολλές ὠφέλειες, γιατί ἡ κριτική ἀνάλυση τῶν διαφόρων ἀπόψεων πού θά ἐκτεθοῦν «...φέρει εἰς ἐπίγνωσιν τῆς τωρινῆς ἡμῶν καταστάσεως, μᾶς ἀνακαλύπτει τήν παρελθοῦσαν, καί ρίπτει καί κάποιον φῶς εἰς τήν μέλλουσαν· καί διά τούτων μᾶς ὑπαγορεύει τά μέσα, δι' ὧν ἡμποροῦμεν νά ματαβάλωμεν ἐπὶ τό βέλτιον τό ἐνεστώτα καί νά προπαρασκευάσωμεν τήν μέλλουσαν παιδεία τοῦ Γένους». Καί δέν πρέπει νά περάσει ἀσχολῖαστο ὅτι οἱ ἐκδότες τοῦ «Ἑρμῆ» μέ μιά μικρή ὑποσημειωσή τους εὐχαρίστησαν τόν Βογορίδη καί ζήτησαν, μέ ἀφορμή τίς παραπάνω σκέψεις τοῦ συνεργάτη τους, καί τίς ἀπόψεις καί ἄλλων λογίων γύρω ἀπό τό θιγόμενο θέμα⁸². Συνέχεια τῶν σκέψεων αὐτῶν τοῦ Βογορίδη νομίζω ὅτι πρέπει νά θεωρηθεῖ ἕνα ἄλλο κείμενό του, συνυπογραφόμενο καί

Κανέλλο στήν ἐκπόνηση τοῦ β' καί γ' μέρους τῆς μετάφρασης (πού ἔκανε ὁ δεύτερος) τοῦ ἔργου τοῦ J.P. van Capelle, *Ἑξετάσεις περί τῶν Φλογιστικῶν Κατόπτρων τοῦ Ἀρχιμήδους, παρά τοῦ... εἰς τό Ἀμστερδάμ*, «*Untersuchungen über die Brennspiegel des Archimedes, von Johann Peter van Capelle in Amsterdam, Mitglied der holländischen Gesellschaft der Wissenschaften in Haarlem*», θλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τεύχος 8/15 Ἀπριλίου 1817, 153-163, 185-192, 413-428, 437-443. Σημειώνουμε ὅτι τούς πρώτους μήνες τοῦ 1817 ὁ Κανέλλος βρισκόταν στοῦ Μόναχο, δ.π., 153.

82. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1818, 151-168.

από τόν Στέφανο Κανέλλο, πού θά δημοσιευτεῖ στό ἴδιο περιοδικό τό 1819 μέ τόν τίτλο «*Στοχασμοί εἰς τόν Λόγιον Ἑρμῆν*»⁸³. Ἡ δεύτερη ἀμφιλεγόμενη μαρτυρία τῆς παρουσίας τοῦ Βογορίδη στήν Βιέννη ἀφορᾷ σέ ἕνα ἄλλο δημοσίευμα τοῦ «Ἑρμῆ» μέ τά ἀρχικά *K.B.*, τόπο σύνταξης τήν Χαϊδελβέργη καί χρονολογία 6 Ἰουνίου 1818. Ὁ κ. Ἑμμ. Φραγκίσκος ταύτισε, μέ ἐπιφύλαξη, τούς συντάκτες τοῦ δημοσιεύματος μέ τόν Βογορίδη καί τόν Κανέλλο, ἀφοῦ, πέρα ἀπό τό ὕψος καί τό περιεχόμενο τοῦ κειμένου, καί τά ἀρχικά *K.B.* (Κανέλλος - Βογορίδης) ὁδηγοῦν μέ μεγάλη πιθανότητα στό ἐνδεχόμενο μιᾶς τέτοιας ταύτισης. Ὁ λόγος ἐδῶ γιά ὀρισμένα χρήσιμα βιβλία γραμμένα στή γαλλική καί ἀναφερόμενα στίς φυσικομαθηματικές ἐπιστήμες· τό δημοσίευμα αὐτό προκλήθηκε ἀπό τήν ἐπιστολή ἑνός γαλλομαθοῦς δασκάλου, τοῦ Σ., πού ζοῦσε στήν τουρκοκρατούμενη πατρίδα του καί ζητοῦσε βιβλιογραφικές πληροφορίες γιά τέτοιου εἴδους θέματα. Ὁ δάσκαλος αὐτός ζήτησε ἀπό φίλο του ἐγκαταστημένο στήν Δ. Εὐρώπῃ νά τοῦ γνωστοποιήσει διάφορα βιβλία ἀναφερόμενα στά μαθηματικά, τή φυσική, τή φιλοσοφία. Δέν ἀποκλείεται, μάλιστα, ὁ φίλος αὐτός νά εἶναι ἕνας ἀπό τούς δύο ἐπιστολογράφους: ὁ Βογορίδης ἢ ὁ Κανέλλος. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἄμεση καί διάστικτη ἀπό βιβλιογραφικές πληροφορίες ἀναφερόμενες στίς φυσικές ἐπιστήμες, στήν φιλοσοφία, τήν μεταφυσική, τήν γεωγραφία. Συνοδεύεται, μάλιστα, ἡ ἀπάντησή τους μέ τήν ὑπόσχεση νά σημειώσουν σέ μιάν ἄλλην εὐκαιρία στόν προβληματισμένο δάσκαλο καί ἄλλες, τέτοιου εἴδους, βιβλιογραφικές πληροφορίες. Οἱ διεργασίες λοιπόν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ραγδαίες στή νεοελληνική σκέψη: ἕνας ἀπλός δάσκαλος ἐλληνικοῦ σχολείου ζητεῖ τόσες πληροφορίες γιά τήν πνευματική κίνηση τῆς Εὐρώπης. Καί οἱ δύο λόγιοι δέν χάνουν τήν εὐκαιρία νά τόν ἐξυπηρετήσουν. Νά προσέξουμε, ὅμως, καί κάτι ἄλλο: τοῦ ζητοῦν νεότερες εἰδήσεις γιά τήν κατάσταση τῆς παιδείας στήν πατρίδα. Καί παρακάτω, μέ τήν ἴδια πάντα εὐκαιρία, ζητοῦν τή γνώμη τῶν λογίων τοῦ γένους γιά τό χαρακτήρα τοῦ «Ἑρμῆ» πού γι' αὐτούς εἶναι «ἕνα ἀπό τά συντελεστικώτερα καί ἀποτελεσματικώτερα μέσα πρός γνώρισιν τῆς καταστάσεώς μας, καί ἀκολούθως πρός τόν φωτισμόν μας κ.τ.λ.»⁸⁴. Οἱ δύο, ὅμως, φίλοι καί συνεργάτες σπουδάζουν καί ζοῦν στήν Γερμανία καί εἶναι ἔτσι φυσικό νά ἔχουν δεχτεῖ τήν πολιτισμική ἐπίδραση τῆς χώρας αὐτῆς. Ἐπόμενο εἶναι, λοιπόν, νά συνιστοῦν στο γαλλομαθῆ δάσκαλο νά μάθει καί τή γερμανική γιά νά μπορεῖ νά συμβουλευεῖται καί τή γερμανική βιβλιογραφία⁸⁵. Ἡ τρίτη, τέλος,

83. Ὁ.π., 1819, 74-92.

84. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, 419-434.

85. Πρβλ. καί τά ὅσα ἔγραφε ὁ Βογορίδης στόν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας γιά τούς

ἀμφιλεγόμενη αυτή συνεργασία, είναι μιά ἐπιστολιμαία διατριβή του Κανέλλου ἀπευθυνόμενη στον Βογορίδη, όπου γίνεται λόγος γιά τή χρήση τῆς ὁμοιοκαταληξίας· ἀπό τήν ἴδια αὐτήν ἐπιστολή προκύπτουν, μάλιστα, καί ὀρισμένες πληροφορίες ἀναφερόμενες στά ποικίλα ἐνδιαφέροντα τοῦ Βογορίδη. Τό πρόβλημα, ὅμως, εἶχε καί παλαιότερα ἀπασχολήσει τούς δύο φίλους πού φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀναπτύξει καί ἐπιστολή ἐπικοινωνία γύρω ἀπό τή μορφή τῶν ἐθνικῶν τραγουδιῶν⁸⁶ πού εἶναι γραμμένα μέ τήν χαρακτηριστική ὁμοιοκαταληξία⁸⁷. Ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεῖς ἀπό τή διατριβή αὐτή

Γερμανούς ἐπιστήμονες, Παπαγεώργιος, ὁ.π., 211. Γιά τήν γερμανική ἐπίδραση στοὺς νέους διανοούμενους τῆς ἐποχῆς, καί ἰδιαίτερα σέ ἐκείνους πού σπουδάζαν στήν Γερμανία, βλ. τήν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς Ἑλένης Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικές ἐπιδράσεις στήν ἐλληνική παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ἀσώπιος», Ὁ Ἑρηνιστής 15 (1979) 154-181. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆς λειτούργησε καί ἀντίστροφα, ἀφοῦ ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ, ὅπως αὐτός μορφοποιήθηκε στοὺς πανεπιστημιακοὺς κύκλους καί στή λογιόσυνή, ὀφείλεται σέ Ἑλληνες φοιτητές· βλ. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλου, Οἱ Ἑλληνες σπουδαστές στά 1821, Θεσσαλονίκη 1978. Στό πνευματικό κλίμα τῆς ἐποχῆς μᾶς μεταφέρει ὁ Γ. Ψύλλας, Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου, 31 κέξ. Γιά τή συρροή τῶν Ἑλλήνων σέ γερμανικά πανεπιστήμια κατὰ τούς προεπαναστατικούς χρόνους καλό εἶναι νά θυμηθοῦμε τό γνωστό τετράστιχο τοῦ Σούτσου, πού ἀπηύθυνε πρὸς τὸν βασιλιά Ὁθωνα, προκειμένου νά τοῦ δεῖξει τή δίψα τῶν Ἑλλήνων γιά παιδεία, ὅπου, μάλιστα, μνημονεύεται καί ὁ Βογορίδης:

Πολυζῶϊδα, Πίκκολοι, Γεννάδιοι, Σχινάδες
καί Βογορίδαι, λόγοι τοῦ γένους μας λογάδες,
Εἰς τὰς σχολὰς συνέρρεον τῆς Γέττιγκας, τῆς Πίζας
κ' εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Ἰένας ἢ Ταμίζας.

βλ. Ἀλέξ. Σούτσος, Ἀπαντα, Ἀθήνα 1916, 99.

86. Εἶναι, ἄλλωστε, ἡ ἐποχή πού σημειώνεται μιά σαφὴς κίνηση γιά τήν συστηματικότερη μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μέ πρῶτο τό σοφὸ Γάλλο Claude Fauriel (1772-1844). Ὁ ἴδιος ὁ Fauriel συνεργάστηκε, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῶν τραγουδιῶν, μέ Ἑλληνες τοῦ Παρισιοῦ καί ἰδιαίτερα μέ τὸν κύκλο τοῦ Κοραΐ (Πίκκολος, Κλονάρης)· βλ. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris 1824, vol. 1. Πρβλ. Nicola Kolve, «La collaboration entre dr. Nicolas S. Piccolos et Claude Fauriel», *Etudes Balkaniques* 4 (1978) 114-123. Βλ. καί Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (1771-1850)», *Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 8 (1953-1954), Ἀθήνα 1956, σ. 54 κέξ. Συναφές ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καί τό ἐνδιαφέρον γιά τὰ δημοτικά τραγούδια τοῦ Γκαϊτε· βλ. Σωκρ. Κουγέας, «Ὁ Γκαϊτε καί ἡ νεωτέρα Ἑλλάς», *Νέα Ἑστία*, ἔτος ΣΤ', τόμος 11, 1932, τεῦχος 132, σ. 621-631. Βλ. ὅμως, τώρα, τὴ διατριβὴ τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Ἀθήνα 1984.

87. Ἡ ὁμοιοκαταληξία εἶχε ἀπασχολήσει καί προηγουμένως τὸν Κανέλλο πού δημοσίεψε συναφεῖς μεταφράσεις στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ»: τό 1818, 1 Δεκ. Περί Ὁμοιοκαταληξίας [Μετάφραση Κ. Κανέλλου Στ.] ἀπὸ τὰ «Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος» τοῦ D. Stewart, τ. Β', σ. 40-46] 644-645 καί Πῶς ἐπραγματεύοντο ἕως τώρα τὴν ὁμοιοκαταληξίαν ἀπὸ τό «*Versuch einer Theorie des Reims nach Inhalt und Form*» τοῦ J.S. Schütze, 1802, 645-652 καί *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* ἔτος 1819, σ. 159-167, 193-203. Πρβλ. Ε. Φραγκίσκος, ὁ.π., 257-258, 262. Βλ. τώρα: Ἀλέξης Πολίτης, ὁ.π., 144-145.

είναι ότι ο Κανέλλος θέλησε να υπεραμυνθεί την όμοιοκαταληξία που κινδύνευε από τη μόδα της άνομοιοκαταληξίας⁸⁸. Η τελική άποψη του Κανέλλου είναι ότι η άνομοιοκαταληξία δεν πρέπει να περιφρονείται, αφού είναι αναγκαίο κακό και αφού, επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε και από γνωστούς ποιητές και έχει επιδοκιμαστεί από σύγχρονους λογίους. Από τα γραφόμενα του Κανέλλου προς τον Βογορίδη συμπεραίνουμε ότι ο Κανέλλος δεχόταν, σε τελευταία ανάλυση, την άνομοιοκαταληξία ζητούσε, όμως, και τη γνώμη του φίλου του φοβούμενος «μήπως είμαι απατημένος εις ταίς κρίσεις μου ή μήπως δεν επέτυχα την ουσία του προβλήματος». Καί, βέβαια, ο Κανέλλος άπευθυνόταν σε έναν ειδικό, όπως ήταν ο Βογορίδης, που, θυμίζουμε εδώ, είχε ασχοληθεί και είχε διδάξει στο Λύκειο του Βουκουρεστίου Ποιητική, Μετρική και Έλληνική Φιλολογία. Σημειώνουμε ότι η προβληματική του ζητήματος ενδιέφερε και τον Karl Iken που την προβάλλει και τη συζητεί στο γνωστό βιβλίο του Λευκοθέα (Leukothea)⁸⁹. Στο ίδιο κείμενο, ξαφνικά, ο Κανέλλος περνά σε ένα άλλο πρόβλημα και ζητεί, μάλιστα, να έχει και τη γνώμη του Βογορίδη. Τό πρόβλημα άφορά στη δημιουργία μις καινούριας προφοράς της ελληνικής γλώσσας που θα προέκυπτε από τη μετρική των προγόνων μας, θέμα, μάλιστα, καθώς ο ίδιος ο Κανέλλος σημειώνει, που είχε θίξει κατά τό παρελθόν και ο Βογορίδης⁹⁰. Για τό ίδιο, λοιπόν, θέμα ο Κανέλλος ζητεί να παρουσιάσουν τίς άπόψεις τους και οί άλλοι σύγχρονοί του Έλληνες λόγιοι⁹¹. Η τέταρτη συνεργασία των δύο

88. Σημειώνουμε εδώ ότι ο Κανέλλος ήταν μουσικός και ποιητής και άρα γνώριζε τα σχετικά προβλήματα· Ν.Κ. Βλάχος, *Κανέλλος*, 264 κέξ.

89. Καί μιά και ο λόγος γιά την «Λευκοθέα» θα πρέπει να άνοιξουμε εδώ μιάν παρένθεση γιά τό ρόλο του βιβλίου αυτού στην προβολή του φιλελληνικού κινήματος στην Εύρώπη. Η «Λευκοθέα», που εκδόθηκε στην Λειψία τό 1825 σε δύο τόμους, φέρνοντας τό συμβολικό όνομα της θεάς της σωτηρίας, στόχευε να δείξει στην Εύρώπη την ελληνική πνευματική κίνηση της έποχής· ο εκδότης της Karl Iken (1789-1849) δημοσίεψε στην γερμανική πολύτιμο ύλικό από την κίνηση της παιδείας και τόν ελληνικό πολιτισμό στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Φυσικό ήταν να μή λείψουν οί δύο γνωστοί λόγιοι Βογορίδης και Κανέλλος που, άλλωστε, έζησαν άρκετό καιρό στην Γερμανία, και των οποίων συνεργασίες και έπιστολές (κυρίως του Κανέλλου) δημοσιεύτηκαν στην «Λευκοθέα». Για την «Λευκοθέα» βλ. και τόν καθηγητή Άπ. Ε. Βακαλόπουλο, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 5, Θεσσαλ. 1980, 570, 573, 751.

90. Δεν μπόρεσα να έντοπίσω σε ποιά στιγμή άσχολήθηκε ο Βογορίδης με αυτό τό θέμα.

91. Ίδου τί γράφει ο Κανέλλος στον Βογορίδη, *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, 633-644: «Πολύ θα τό χαίρουν, αν εύκαιρούςες να έσημείονες μερικά, απ' όσα πολλάκις με έλεγεσ περί της στιχουργικής και μετρικής των προγόνων μας, και τά όποια μ' έγγραφες κατά της γνώμης εκείνης, ότι πρέπει και ήμπορούμε τάχα να φτιάσωμεν μίαν καινούριαν προφοράν· και κατά της ιδέας εκείνων, όπου με δάκρυα και άναστεναγμούς προσμέ- νουν να άναγεννηθ ή ίδια ή προφορά των προγόνων μας, χωρίς καν να ειπούν τίποτα,

λογίων στόν «Λόγιο Έρμη» πού τήν πατρότητά της δέν έχουμε κανένα λόγο νά άμφισβητήσουμε, άφου τά άρχικά Α.Β., Σ.Κ., μάς οδηγούν κατευθειάν στόν Ά(θανάσιο) Β(ογορίδη) καί στόν Σ(τέφανο) Κ(ανέλλο), είναι μιά βιβλιοκρισία τους γιά τό έργο του Κ. Κούμα Σύνταγμα Φιλοσοφίας, πού τυπώθηκε στήν Βιέννη τήν ίδια χρονιά (1818)⁹². Ή βιβλιοκρισία αύτή δίνει άφορμή στόν Βογορίδη καί τόν Κανέλλο νά αναπτύξουν τίς άπόψεις τους γιά τά συγγράμματα πού εκδόθηκαν άπό τούς κύκλους του Διαφωτισμού καί συνέβαλαν στό φωτισμό του γένους. Καί έννοούν, όπως άλλωστε, γράφουν: τή φυσική καί τά μαθηματικά του Ν. Θεοτόκη, τή μετάφραση τής Φιλοσοφίας του Σουαυΐου άπό τόν Γ. Κωνσταντά, γιά τήν όποία μάλιστα άπορούν «*πώς δέν εισήχθη εις όλα μας τά σχολεία*», τή σειρά τής φιλολογίας του Κ. Οικονόμου, τά φιλοσοφικά συγγράμματα του Μοισιόδακα, τά διδακτικά βιβλία του Δάρβαρη, τήν πειραματική Φυσική καί τήν Ρητορική του Βαρδαλάχου, τήν Ρητορική του Βάμβα. Στή συνέχεια οι δύο συνεργάτες περνούν στήν κριτική παρουσίαση του βιβλίου του Κ. Κούμα, ή όποία άποτελεΐ, όμολογουμένως, πρότυπο βιβλιοκρισίας γιά τόν τρόπο πού χειρίζεται τά θέματα πού γεννά ή μελέτη του βιβλίου. Ό Κούμας, λόγου χάρη, δέν άναφέρει όλα τά συγγράμματα πού χρησιμοποίησε γιά τή σύνθεση τής μελέτης του (πράγμα πού, κατά τή γνώμη των κριτών του, δέν άμελούν οι Γερμανοί)- δέν άναφέρει, επίσης, ό Κούμας τή διαφορά καί τήν ύπεροχή του Καντιανού συστήματος άπέναντι στα άλλα καί άκόμη ποιά είναι τά σφάλματά του, γιά τά όποια ό Fichte καί ό Schelling είχαν διάφορη άποψη άπό τό δάσκαλό τους- ή άκόμη ποιές είναι οι ιδέες των πιστών όπαδών του Kant, Schmidt, Hofbauer, Jacob, Maas. Θά πρέπει, δηλ. νά έπισημάνουμε έδω ότι ό Βογορίδης καί ό Κανέλλος γνωρίζουν τήν καντιανή φιλοσοφία καί τά ρεύματά της. Ή κριτική τους, όπως ήταν έπόμενο, προκάλεσε τήν άμεση αντίδραση του Κούμα πού άπάντησε, όπως αρμοζε σέ ένα σοφό δάσκαλο: έξήγησε μέ σαφήνεια τόσο τό χαρακτήρα τής γερμανικής έπιστήμης, όσο καί τόν τρόπο τής δικής του εργασίας πού τήν χαρακτηρίζει σύστημα κριτικό σχετιζόμενο μέ τίς γνώμες των όπαδών του Kant- σημείωσε άκόμη ό Κούμας ότι ό χαρακτήρας του έγχειρίδιου του, ως συγγράμματος στοιχειώδους καί διδακτικού, δέν του επέτρεπε νά συμπεριλάβει όλα εκείνα πού οι δύο κριτές του έπeseήμαναν ό,τι λείπουν άπό τό βιβλίο του⁹³. "Ένα άπό

μήτε ό πρώτος, μήτε ό δεύτερος, άπ' όσα τούς έδειξαν καί τούς δείχνουν τό πράγμα δυνατόν ώφέλιμον ή αναγκαΐον, διά νά λάθουν νύξιν καί οι άλλοι όμογενείς μας σπουδαΐοι καί νά σκεφθούν εις τό ίδιον μιάς νέας προσφοράς καί τής άναγεννήσεως τής (άγνωστης) παλαιάς».

92. Έρμής ό Λόγιος, 1818, 409-417.

93. Έρμής ό Λόγιος 1818, 489-495. Γιά όρισμένα σχόλια, άναφερόμενα στήν κριτική

τά πιό ενδιαφέροντα κείμενα του Βογορίδη και του Κανέλλου είναι εκείνο που αναλύει, με διάφορους στοχασμούς τους, την πορεία που διέγραψε ο «Λόγιος Ἑρμῆς» από τό 1811, ἔτος τῆς ἰδρύσεώς του, ὡς τότε (1819)⁹⁴. Τό κείμενο αὐτό, πού τιτλοφορεῖται *Στοχασμοί εἰς τόν Λόγιον Ἑρμῆν*, ὀριοθετεῖ τό σκοπό τοῦ περιοδικοῦ πού εἶναι «ἡ ἐπίγνωσις τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους· σύγκρισις αὐτῆς μέ τήν παρελθοῦσαν καί μέλλουσαν, καί ἐξέτασις τῶν παλαιῶν, καί τῶν συγχρόνων σοφῶν ἔθνων» — ἄποψη, πού σχεδόν αὐτολεξεῖ, ἐκτέθηκε στήν ἐπιστολή τοῦ Βογορίδη τῆς 15 Φεβρ. 1818⁹⁵. Οἱ δύο συνεργάτες ἀναλαμβάνουν, λοιπόν, ἐδῶ νά πείσουν τοὺς ἀναγνώστες τοῦ «Ἑρμῆ», τοὺς φίλους ἢ ἐχθρούς του, ὅτι τά δημοσιεύματά του τό σκοπό αὐτόν ὑπηρετοῦν· γι' αὐτό, ἐξάλλου, καί παραθέτουν ὀρισμένα θέματα ἀπό τίς συνεργασίες πού δημοσιεύθηκαν στά πρῶτα τεύχη τοῦ «Ἑρμῆ» τῆς προηγούμενης χρονιάς: τά σχολεῖα Σμύρνης, Ἰασίου, Βουκουρεστίου κ.ἄ. καί τοὺς δασκάλους τοὺς⁹⁶, λόγοι πού ἐκφωνήθηκαν στά σχολεῖα αὐτά καί τίς συνέπειες πού εἶχαν στά φρονήματα τῶν νέων «τά ὅποια πρὸ δέκα χρόνων ἦτο σχεδόν ἀδύνατον νά ἀκούσῃ, καί τῶν ὁποίων ὁ πολλαπλασιασμός εἶναι τό πλέον βέβαιον σημεῖον τῆς ἐπὶ τά κρεῖττονα μεταβολῆς τῆς παιδείας μας»⁹⁷. οἱ χρηματικές προσφορές ὁμογενῶν γιά ἵδρυση καί βελτίωση σχολείων⁹⁸. ἡ κριτική σέ διάφορα συγγράμματα καί ἡ

αὕτη βλ. C. Iken, *Leukothea, Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, Leipzig 1825, 261. Καί μιά καί ἀναφέραμε τόν Κούμα, θά πρέπει νά μνημονεύσουμε ἐδῶ τή μαρτυρία του, ὅταν, ἐπιστρέφοντας στό γιαντὸ Στέφανο Οἰκονόμο, στήν Σμύρνη, ἀπὸ 4 Ἰαν. 1820, μέ ἀφορμὴ τίς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες σπουδαστές τῶν γερμανικῶν Πανεπιστημίων, τοῦ ἔγραφε: «Ἐάν τινες ἐξ αὐτῶν σπουδάζωσι τὴν Ἰατρικὴν, μήπως καί ἱατροὶ ὄντες δέν δύνανται νά ὠφελησῶσι διδάσκοντες τὴν ἐλληνικὴν νεολαίαν; Καί ἐδῶ εἰς Βιένναν ἐγγνώρισα τοιοῦτον ἀξιέπαινον ζῆλον πνέοντα ἱατρούς, Ἀθανάσιον τόν Βογορίδην τόν μετὰ Βαρδαλάχου συνδιδάξαντα ποτὲ ἐν Βουκουρεστίοις, καί Στέφανον Κανέλον Βυζάντιον, νέους ἀξιολόγους, καί πᾶν εἶδος γνώσεως ἀναγκαίης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐξησκημένους καί ἐνθουσιῶντας εἰς τὴν τῆς παιδείας διάδοσιν». Στό τεῦχος τῆς «Καλλιόπης» τοῦ ἔτους 1820, σ. 59-60 καί μέ ἡμερομηνία Τετάρτη 15 Μαρτίου 1820 δημοσιεύεται ἐπιστολὴ πού σχολιάζει τίς παρατηρήσεις τοῦ Κούμα γιά τοὺς Ἑλλήνες σπουδαστές, καί συμπληρώνει: «...Ἐπειτα ἐξακολουθεῖ ὁ Περιγηγῆτης καί εὐρίσκει ἐνταῦθα, Ἀθανάσιον Βογορίδην καί Στ. Κανέλον (ὄχι Κανέλην;). Ναί, ἀγαπητὲ Περιγηγῆ-τῆ, οἱ δύο αὐτοὶ ἐμελέτησαν ἀξιοτιμῆτως τὰ μαθήματά των, καί δικαίως ἀναφέρονται τὰ ὀνόματά των. Καί ἄλλοι πολλοὶ ὁμως τῶν ὁμογενῶν ἐπιδίδουσιν ἐδῶ σπουδάζοντες· ἂν δέν τοὺς θλέψῃς εἰς τὰς ἐφημερίδας ἀντιλέγοντας εἰς τι γύμνασμα, τοῦτο δέν ἔπρεπε νά σέ παρακινήσῃ νά αποφασίσῃς, ὅτι δέν σπουδάζουσιν ἄλλοι ἐπιμελῶς».

94. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1819, 75-92.

95. Ὁ.π., 1818, 151.

96. Ὁ.π., 2, 45 καί ἀριθμ. 6, 113.

97. Ὁ.π., ἀριθμ. 6, 116, ἀριθμ. 9, 200.

98. Ὁ.π., ἀριθμ. 2, 113.

εὐτυχῆς διαπίστωση ὅτι οἱ λόγοι τοῦ γένους «ἀρχίζουν νά προσηλῶνουν τὴν προσοχὴν των εἰς ἀντικείμενα τῶντι σπουδῆς ἄξια»· ἡ διαπιστοῦμενη στροφὴ στὴ μελέτῃ τῆς Ἀρχαιολογίας, τῶν εὐρωπαϊκῶν φιλολογίων, στὴν παρουσίᾳ τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ στὴν ἵδρυση ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων στὴν Εὐρώπῃ εἶναι, ἐπίσης, ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικά πού ἐπισημαίνουν μέσα στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» οἱ συντάκτες τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ. Γιά τοὺς δύο συνεργάτες τοῦ «Ἑρμῆ» ἡ προκοπὴ τοῦ περιοδικοῦ ὀφείλεται στοὺς σπουδαίους τοῦ γένους πού «ἀναμφιβόλως εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς ἐννόησαν τὴν εἰς τὰς ἡμέρας μας ἀνάγκην καὶ ὠφέλειαν ἐνός μέσου, διὰ τοῦ ὁποίου εὐκόλα ἡμποροῦσαν καὶ ἀναμεταξύ των ὅλοι νά συνδιαλέγωνται, καὶ νά κοινολογοῦνται καὶ πρὸς τὸ ὅλον νά ἀποτείνωνται»⁹⁹. Στὴ συνέχεια ἀπευθύνονται σ' ἐκείνους πού ἀντιπολιτεύονται τὸ περιοδικό καὶ οἱ ὁποιοὶ θεωροῦν ὅτι «τὰ τετράδιά του (του Λ.Ε.) γέμουσι παχυλῆς ἀμαθείας» καὶ τοὺς ἐπισημαίνουν ὅτι πρέπει νά ἀποδείξουν ὅτι εἶναι σοφώτεροι ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ· στίς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων του γιὰ φατρίασμό ἀπαντοῦν ὅτι τὸ περιοδικό ἀνήκει στὸ Ἕθνος καὶ μόνο· σέ μίαν ἄλλην κατηγορία ὅτι τὰ ἄρθρα τοῦ «Ἑρμῆ» γράφονται ἀπὸ μαθητοῦδια ἀπαντοῦν μέ μίαν πειστικὴ συλλογιστικὴ πού κλείνει μέ τὴ σκέψη: «δὲν ἔπρεπε μάλιστα καὶ νά χαίρωνται διὰ τοῦτο; μικρόν πράγμα εἶναι, τὸ νά ἐξῇ ἡ νεολαία μας ἔν βέβαιον καὶ εὐκόλον μέσον πρὸς συνερισίαν καὶ ἀντιφιλοτιμίαν, πρὸς δημοσίαν προγύμνασιν εἰς τὸ μέλλον στάδιον τοῦ διδασκάλου καὶ συγγραφέως...»¹⁰⁰. Στὴ συνέχεια οἱ δύο συνεργάτες, ὑπερασπιζόμενοι τὴν ἐθνικὴ ὠφέλεια τοῦ «Λογίου Ἑρμῆ», σημειώνουν στοὺς Στοχασμοὺς τους: «...ἂν ὁ Λ. Ἐ. προξενῇ ὠφέλειαν πραγματικὴν μέ τὴν διάδοσιν πολλῶν καὶ διαφόρων γνώσεων, φθάνει μόνον νά ἀναγνώσῃ τινὰς μερικά του τετράδια, ἢ τοῦλάχιστον μόνον τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων νά ἰδῇ καὶ θέλει βεβαιωθῇ περὶ τούτου..., ...καὶ ποῖον βιβλίον ἄλλο ἔχομεν εἰς τὴν γλῶσσαν μας, τὸ ὁποῖον περιέχει τόσῃν πολλήν, ποικίλην, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄχι εὐκαταφρόνητον ὕλην; μόνον φανερά ἐθελοκακία, ἢ ὄχι μικροῦ βαθμοῦ ἄγνοια, καὶ παντελὴς ἀκαταληψία τῶν εἰς αὐτὸ περιεχομένων ἡμποροῦν νά τὸ καταδικάσουν μέ τοιοῦτον τρόπον»¹⁰¹. Αὐτῇ, βέβαια, ἡ ἀρνητικὴ θέση

99. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1819, 83.

100. Ἡ κατηγορία αὕτη, μάλιστα, προκάλεσε καὶ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐκδοτῶν τοῦ περιοδικοῦ, τοῦ Φαρμακίδου καὶ τοῦ Κοκκινάκη, πού παρεμβαίνουν τὸ κείμενο τοῦ Βογορίδη καὶ τοῦ Κανέλλου γιὰ νά σημειώσουν ὅτι «οἱ περισσότεροι τῶν νῦν λογίων» συνεργάζονται στὸ περιοδικό τους ἐπὶ ὀνόματι καὶ ἀνώνυμο. Ὑπόσχονται, μάλιστα, μελλοντικά νά δημοσιεύουν πληρέστερους καταλόγους τῶν συνεργατῶν· βλ. ὁ.π., 87-88.

101. Ὁ.π., 91.

τῶν λογιωτάτων πού πρέπει νά «τούς ἀφήσωμεν νά χαίρωνται εἰς τήν εὐτυχῇ των φαντασίαν καί ἄς βλέπωμεν μέ χαράν μας, ὅτι οἱ σπουδαῖοι (ὅσοι εἶναι ἄξιοι αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος) εἰς ὅλους τούς αἰῶνας μορφώνουν, παιδεύουν τά ἔθνη, καί δίνουν τρόπον τινά τήν ψυχὴν εἰς αὐτά»¹⁰². Στόν ἐπόμενο τόμο τοῦ «Ἑρμῇ» ὁ Βογορίδης καί ὁ Κανέλλος δημοσίεψαν ἐκείνη τή συνεργασία πού εἶχαν προαναγγείλει ἤδη, μέ ἐπιστολή τους πρὸς τούς ἐκδότες τόν Φεβρ. τοῦ 1819, καί πού ἀναφερόταν στήν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν¹⁰³. Ἐμπίπτει, ἐξάλλου, ἡ παρουσίαση αὐτῇ μέσα στά ἐνδιαφέροντα ὅπως τά ἔχει μορφοποιήσει τό ἀναγνωστικό κοινό τοῦ περιοδικοῦ καί ὅπως, μάλιστα, τά εἶχαν προδιαγράψει οἱ δύο λόγιοι στήν προηγούμενη ἐπιστολή τους. Μέ τό πνεῦμα αὐτό εἶναι συνταγμένο καί μικρό σημεῖωμά τους ἀπευθυνόμενο στόν ἐκδότη Κοκκινάκη, πού ἀποτελεῖ καί τήν εἰσαγωγὴ τῆς συνεργασίας τους. Τά κυριότερα σημεῖα πού θίγονται στή συνεργασία τους αὐτῇ ἦταν ἀναλύσεις καί παρουσιάσεις συγγραμμάτων ἐρευνητῶν γύρω ἀπὸ τή φυσική καί τή χημεία· εἰδικότερα, μάλιστα, τούς ἀπασχόλησαν θέματα, ὅπως, *Περὶ τοῦ Λιθίου* (σ. 3-4), *Περὶ τοῦ Θερμαντικοῦ* (σ. 4-8), *Περὶ Ψύχους* (σ. 8-9), *Περὶ τῆς φύσεως τοῦ Ἥλιου* (σ. 9-16), στά ὁποῖα, μέ συνέπεια πάντοτε, παραθέτουν καί τή σχετικὴ βιβλιογραφία¹⁰⁴.

Σέ μίαν ἄλλην ἐπιστολή τους πρὸς τόν Κοκκινάκη ἐπισυνάπτουν οἱ δύο φίλοι καί στενοὶ συνεργάτες καί τήν τελευταία (ἐπώνυμη) συνεργασία τους στόν «Λόγιο Ἑρμῇ»· πρόκειται γιὰ τή μετάφραση ἀπὸ τῆ γαλλικῆ ἐνὸς κεφαλαίου *Περὶ δρόσου* (*Essai sur la rosée*) πού τό εἶχαν ἐπιμεληθεῖ ὁ Hallé καί ὁ Fillaye γιὰ τό γαλλικὸ λεξικὸ τῶν Ἑπιστημῶν, ἀπὸ ὅπου τό μετέφρασαν οἱ δύο λόγιοι¹⁰⁵. Πρίν, ὅμως, ἀπὸ τὴ δημοσίευσή αὐτὴν, ὁ Βογορίδης καί ὁ Κανέλλος εἶχαν ζητήσει, καί δημοσιεύθηκε τελικὰ στόν «Λόγιο Ἑρμῇ», ἡ μετάφραση τῆς κριτικῆς τοῦ Γάλλου γιατροῦ, «γνωστοῦ ἤδη εἰς τό Γένος», Flourens¹⁰⁶ γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Βερζελίου «*Περὶ τῶν χημικῶν συγγενικῶν, καὶ ἡ τῶν ἀναλογιῶν*»¹⁰⁷. Τὴ μετάφραση ἐξεπόνησε, ὕστερα ἀπὸ δική τους

102. Ὁ.π., 92.

103. Ὁ.π., 73. Σέ ἐκείνην τὴν ἐπιστολή προσδιόριζαν τὴ μέθοδο μέ τὴν ὁποία θὰ παρουσίαζαν τὰ δημοσιεύματά τους.

104. Σημειώνουμε πῶς τὴν ἴδια αὐτὴν περίοδο ἐκδηλώθηκε σαφὴς ἡ ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπέναντι στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες μέ τὴν γνωστὴ ἐγκύκλιο τοῦ Γρηγορίου Ε', τὴν στρεφόμενη κατὰ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῶν ἐλληνικῶν ὀνομάτων καί πού ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ μαχητικότερα ἀντικατοικά κείμενα.

105. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, 152, 185-192 (Ἀπρίλ. 1820). Τό πόνημα αὐτό τῶν δύο Γάλλων μεταφράστηκε στὴ γαλλικὴ ἀπὸ τό βιβλίο τοῦ Ἀγγλό Wells (1814).

106. Ἡ «ἐπιθεωρία», ὅπως ἀποκαλοῦν τὴν κριτικὴ, δημοσιεύτηκε στὴ *Revue Encyclopedique*, vol. IV.

107. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, 153-160.

υπόδειξη, ὁ Κωνσταντῖνος Ἑστίωτης. Ἀκολούθησε «Ἀνάλυσις τοῦ συντάγματος τοῦ Ι. Βερζελίου, μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Στοκχόλμης, διαλαμβάνοντος περὶ τῶν χημικῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ἠλεκτρισμοῦ εἰς τὴν Χημεῖαν ὑπό... Flourens μέλους τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων»¹⁰⁸. Δὲν ἀποκλείεται, μάλιστα, καὶ ἡ πιθανότητα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφίδα τῶν δύο συνεργατῶν μιά ἄλλη παρουσίαση στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», συναφῆς μετὰ τὶς προηγούμενες τὶς ἀναφερόμενες στὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες· πρόκειται γιὰ τὴ θεωρία τοῦ κ. Drapiez γιὰ τὸν ἠλεκτρισμὸ παρμένη ἀπὸ τὴ σειρά *Annales générales des Sciences physiques*¹⁰⁹. Ὅπως δὲποτε, ὅμως, πρέπει νὰ σταθοῦμε μετὰ ἐπιφύλαξη, ἂν δηλ. θὰ πρέπει νὰ τοὺς τὸ προσγράψουμε, ἀφοῦ, ἄλλωστε, τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἄνωνυμα. Πάντως, εἶναι γεγονός, ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, πού καλύπτει τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1819, ὁ Βογορίδης ἀσχολοῦνταν μετὰ τὴ σύνταξη τῶν ἄρθρων αὐτῶν γιὰ λογαριασμὸ, πάντοτε, τοῦ «Ἑρμῆ»¹¹⁰. Παράλληλα, ὁ Βογορίδης μεριμνοῦσε καὶ γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου, ἀφοῦ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐτοίμαζε σχέδιο γιὰ τὰ μαθήματα πού θὰ διδάσκονταν μετὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Βαρδαλάχου στὸ Βουκουρέστι τὸ 1820¹¹¹.

Μία ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τοῦ Βογορίδη, πάντα στὸν κύκλο τοῦ Λογίου Ἑρμῆ, ἀνιχνεύουμε μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ πού συνέταξε ὁμάδα λογίων-συνεργατῶν τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Παναγιωτάκη Κοδρικᾶ, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, τ. Α' (καὶ μόνος), Παρίσι 1818· ἡ κριτικὴ δημοσιεύθηκε στὸ τεῦχος τοῦ Ἰουνίου 1819, σσ. 408-554. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ σκληρότατη ἀποδοκιμασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ Κοδρικᾶ καὶ τοποθετεῖται στὰ πλαίσια τῆς διαμάχης τῆς ὁμιλουμένης καὶ γραφομένης νεοελληνικῆς γλώσσας· ὁ ὄγκος τῆς βιβλιοκρισίας μαρτυρεῖ, ἄλλωστε, σέ τί βαθμὸ εἶχαν φθάσει οἱ συγκρούσεις τῶν λογίων μας στὸ θέμα αὐτό. Ἔτσι, ἀνάμεσα στὶς ἔγκριτες προσωπικότητες πού ἐπιστρατεύουν οἱ συντάκτες τῆς κριτικῆς γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ γλώσσα καὶ, ταυτόχρονα, νὰ ἀνατρέψουν τὶς θέσεις τοῦ Κοδρικᾶ, ἦταν καὶ ὁ Λάμπρος Φωτιάδης· αὐτός, διαβεβαιώνουν οἱ κριτὲς τοῦ

108. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, 161-168.

109. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε στὸ τεῦχος τοῦ 1820, σ. 345-354. Παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις τῆς κ. Kadach, ὁ.π., 150, πού πρῶτο ἐθίξε τὸ θέμα αὐτό.

110. «Πρόσθετος, ἂν θέλῃς, ὅτι καὶ ὁ Ἑρμῆς στερούμενος πρὸς τὸ παρόν παντάπασιν ὕλην ἀρπάζει ἀρκετὸν μέρος καιροῦ», ἐπιστολὴ Βογορίδη πρὸς Φιλιτᾶ, βλ. Κ.Α. Διαμάντη, «Ὁ Χριστόφορος Φιλιτᾶς εἰς τὴν Ἑσπερίαν», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, 8 (1959) 384.

111. Σπ. Παπαγεώργιος, ὁ.π., 221· εἶναι ἡ ἐποχὴ πού γίνεται λόγος γιὰ συνεργασία τῶν Κανέλλου καὶ Λιθερίου μετὰ τὸ Λύκειο Βουκουρεστίου.

βιβλίου του Κοδρικᾶ, συντάχθηκε μέ τόν Κοραῖ καί θά ἔθετε σέ ἐφαρμογή τίς κοραϊκές θεωρίες, ἂν ζοῦσε. Τή διαθεβαίωση αὐτήν παρέχει κάποιος ἀπό τήν ομάδα τῶν κριτῶν πού ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Φωτιάδη: «ένας ἀπό τοὺς συνθετάς τῆς παρούσης κρίσεως ὄχι μόνον ἐμαθήτευσεν εἰς αὐτόν (τόν Φωτιάδην)...»¹¹². Ὀλίγες ἡμέρες ἀργότερα μετά τή δημοσίευση τῆς κριτικῆς ὁ Νεόφυτος Δούκας ἀνέλαβε νά ὑπερασπίσει τό βιβλίον τοῦ Κοδρικᾶ πού τόσο κατηγορήθηκε στήν κριτική τῶν συντακτῶν τοῦ Λογίου Ἑρμῆ. Ἡ ὑπεράσπιση ἔγινε μέ μορφῇ ἐπιστολῆς τοῦ πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό Καλλιόπη, τό γνωστό ἐντυπο πού ὑποστήριζε ἀντικοραϊκές θέσεις¹¹³. Ἡ ἐπιστολή φέρει χρονολογία 3 Ἰουλίου 1819, ἔχει τόπο σύνταξης τό Βουκουρέστι, ἀποδέκτη τόν ἴδιον τόν Κοδρικᾶ καί δημοσιεύτηκε στήν Καλλιόπη αὐτοῦσια μέ τόν ἐξῆς συνοδευτικό σχόλιο: «Ἰδοὺ καί ἄλλαι Ἑπαινετικάι Ἐπιστολαί τῆς Ἑλληνικῆς Μελέτης, τὰς ὁποίας δέν ἀναγκαζόμεθα νά ἐκδῶσμεν, εἰμὴ διὰ νά ἀποδείξωμεν εἰς τοὺς συκοφάντας τοῦ Κοδρικᾶ, ὅτι ἡ παρ' αὐτοῖς δοκοῦσα πλαστογραφία κατήντησε παγκόσμιος». Στήν ἐπιστολή του αὐτὴν ὁ Δούκας ψέγει τοὺς κατηγοροῦς τῆς Μελέτης τοῦ Κοδρικᾶ καί τοὺς ἀποκαλεῖ «φατριαστές»¹¹⁴, γιὰ νά σημειώσῃ στή συνέχεια: «Παράδοξον ὅτι πρῶτον ἀνοίξας περὶ τό μέσον»¹¹⁵ ἀπήντησα τοῦ Λάμπρου Ἀθανάσιον Βουγορίδην, τήν τε γνώμην, καί τό ἥθος τοῦ μακαρίτου, καί τήν δόξαν, ἣν εἶχε περὶ γλώσσης, πολλαχῶς διαστρέφοντα· καί τό παραδοξότερον, ὅτι ὅσα ὁ Κοραῖς ὠμίλησε περὶ γλώσσης, ταῦτα καί ἐκεῖνος ἐδέξατο, καί σκοπόν εἶχε νά τά θάλῃ καί εἰς πρᾶξιν, ἂν ἔζη· ἐν ᾧ ὁ Κοραῖς εἰς τόν Πρόδρομον τῶν τοιούτων τερατευμένων, ἀναφέρει ἐν ὑποσημειώσει, ἀποθανόντα ἤδη τόν Λάμπρον. Οὕτω τῶν σοφῶν τούτων εἶναι προθύστερα τά νοήματα...». Πρέπει, ὅμως, νά παρατηρήσουμε ὅτι τό ὄνομα τοῦ Βογορίδη, τό ὁποῖο μνημονεύει ὁ Δούκας ἐδῶ, δέν ἀναφέρεται μέσα στήν κριτική. Ὑποθέτω, ὅμως, ὅτι ὁ Δούκας ὀμιλεῖ γιὰ τόν Βογορίδην μέ βεβαιότητα βασιζόμενος στό σημεῖο ἐκεῖνο τῆς κριτικῆς, ὅπου διαβάζουμε ὅτι «ένας ἀπό τοὺς συνθετάς τῆς παρούσης κρίσεως ὄχι μόνον ἐμαθήτευσεν εἰς αὐτόν» (τόν

112. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1819, 484.

113. Καλλιόπη, Πέμπτη 1 Μαρτίου 1821, 3, 47. Ὁ Βογορίδης, πάντως, δέν εἶχε καί σέ τόσο ἐκτίμησιν τό περιοδικό αὐτό: «Ἡ δέ Καλλιόπη πάντοτε Κακίῳπη», ἔγραφε στόν Χριστόφορο Φιλητᾶ τό 1820· βλ. Κ. Αθ. Διαμάντης, «Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς εἰς τήν Ἑσπερίαν», Ἡπειρωτική Ἑστία Μάιος 1950, 650, σ. 365.

114. Οἱ βιβλιοκρίτες εἶχαν ἤδη προβλέψῃ σημειώνοντας στό τέλος τῆς κριτικῆς τους ὅτι θά κατηγορηθοῦν ὡς φατριαστές, σ. 554: «Οἱ οἰκεῖοι τοῦ Κοδρικᾶ ἀναμφιβόλως θέλουν διαδῶσαι καί τώρα, κατὰ τήν συνήθειάν των, ὅτι ἡμεῖς ἀπό πνεῦμα φατρίας κινούμενοι ἐγράψαμεν καί τά παρόντα».

115. Ἐννοεῖται τῆς κριτικῆς.

Φωτιάδη)· η απάντηση του Δούκα είναι συναφής με την αποδοχή των κοραϊκῶν θεωριῶν από τόν Φωτιάδη, τήν ὁποία από τήν μιά μεριά διαβεβαιώνει ὁ «ἕνας ἀπό τούς συνθετάς τῆς παρούσης κρίσεως» καί ἀπό τήν ἄλλη ἀπορρίπτει ὁ Δούκας. Οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου τοῦ Λογίου Ἑρμῆ διαβεβαιώνουν (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1819, σ. 486) ὅτι ὁ Φωτιάδης

«ἐσχάτως ἔλαθεν ἀνά χειρας καί ἀνέγνωσε καί τά τοῦ Κοραῆ πρωτοφανῆ εἰς ἡμᾶς συγγράμματα, τήν μετάφρασιν τοῦ Βεκκαρία καί τόν Ἑλιοδωρον. Ὡς ἄνθρωπος μέ νουν ἄνωτερον τῶν κοινῶν δέν ἄργησε νά καταλάβῃ τήν ὀρθότητα τῶν εἰς αὐτά ἐκτεθειμένων γνώμων καί φρονημάτων, καί εὐθύς ἐνηγκαλίσθη μέ ζέσιν καί τὰς ἄλλας γνώμεις καί τήν, ὅτι πρέπει εἰς τήν τωρινήν γλώσσαν νά γράφωμεν καί νά διδασκώμεθα... ἀλλά κατὰ δυστυχίαν μετὰ τινος μηνος ἔλθων ὁ θάνατος ἐστέρησεν ἡμᾶς ἀπ' αὐτόν, καί αὐτόν τήν ἐκτέλεσιν τῶν σκοπῶν του...».

Αὐτήν, ἀκριβῶς, τή μαρτυρία τοῦ μαθητῆ τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη ἀμφισβητεῖ ὁ Δούκας σημειώνοντας, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὅτι ὁ Φωτιάδης εἶχε ἤδη πεθάνει, ὅταν ὁ Κοραῆς ἄρχισε νά ἀναπτύσσει τίς ἀπόψεις του γιά τήν γλώσσα.

Οἱ συχνές συνεργασίες λοιπόν τοῦ Βογορίδη μέ τόν «Λόγιο Ἑρμῆ» μᾶς ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Βογορίδης πρέπει νά ἔμεινε στήν Βιέννη τό μεγαλύτερο διάστημα τῆς περιόδου φθιν. 1817 - Ἰουλ. 1819. Ὡστόσο, δέν πρέπει νά ἀποκλείσουμε καί κάποια ὀλιγόμηνη παρουσία του στίς ἀρχές τοῦ 1818 στήν Κωνσταντινούπολη καί στή συνέχεια, στά μέσα περίπου τοῦ ἴδιου ἔτους, στήν Χαϊδελεβέργη¹¹⁶.

Ὁ Βογορίδης φθάνει στό Παρίσι (Αὐγ. 1819)

«Ἐφθασε καί εἰς τήν λαμπράν τῆς Γαλλίας μητρόπολιν κατὰ τόν Αὐγουστον τοῦ 1819 ἔτους, καί διέτριψεν εἰς αὐτήν ἕως τοῦ 1826 Μαρτίου 1, ὅτε καί ἐπλήρωσε τό κοινόν χρέος»¹¹⁷. Αὐτό, βέβαια, ἦταν καί τό τελευταῖο διάστημα τῆς ζωῆς τοῦ Βογορίδη πού τό σημαδεύει, ὅμως, μιά πληθωρική δραστηριότητα, πνευματική καί ἐθνική, περιχαρᾶ μέσα στό κοραϊκό στρατόπεδο. Ἡ πνευματική δραστηριότητά του ἀφορᾷ στόν ἀγῶνα γιά τήν ἐθνική ἀναγέννηση μέσω τῆς παιδείας· ἡ ἐθνική δραστηριότητά του καλυπτόταν ἀπό τήν ὑπόθεση τοῦ γένους πού στό Παρίσι μπορούσε νά ἐξυπηρετηθεῖ καλύτερα μέ τή δημιουργία φιλελληνικοῦ ρεύματος καί ἐξεύρεσης πόρων γιά τίς ἀνάγκες τοῦ Ἀγῶνα.

Γιά νά φτάσει, ὅμως, ὁ Βογορίδης στό Παρίσι¹¹⁸ πέρασε ἀπό τήν

116. Ὁ Iken σημειώνει τή γνωριμία τοῦ Βογορίδη μέ τό Γερμανό γιατρό «Chelius aus Heidelberg»· *Leukothea*, 261.

117. *Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*, 288.

118. Ὅσο γιά τόν φίλο του Στέφανο Κανέλλο αὐτός πῆγε στό Βουκουρέστι, καθηγητής στό Λύκειο τῆς πόλης· Camariano - Cioran, *Les Académies*, 548.

Βιέννη στην Τεργέστη, όπου, φαίνεται, ότι φιλοξενήθηκε από τον Ρώτα και όπου συνάντησε τον Γλαράκη· οι δύο νέοι ιατροφιλόσοφοι φρόντισαν, μάλιστα, να θεραπεύσουν και την «όφθαλμία» του Ρώτα καθώς μας πληροφορεί ο Κοραής¹¹⁹. Λίγο αργότερα οι δύο νέοι έφτασαν στο Παρίσι και συνάντησαν τον Κοραή που έσπευσε να γράψει στον Ρώτα ότι του φαίνονται «καλοί κάγαθοί... και μέ δίδουσιν ελπίδας χρηστάς ότι θέλουν ώφελήσιν τό γένος»¹²⁰. Τά ίδια κολακευτικά λόγια έγραφε ξανά στον Ρώτα για τους δύο λογίους στις 11 'Οκτ. 1819: «...έχεις δίκαιον να λέγης ότι ο αριθμός των χρηστών νέων αυξάνει. Τοιούτους έκρινα και τον Βογορίδη και τον Γλαράκη»¹²¹. Νά σημειώσουμε ότι τους πρώτους μήνες του ίδιου χρόνου είχε φτάσει στο Παρίσι και είχε συνταχτεί στον κύκλο του Κοραή και ο Ν. Πίκκολος¹²². Είναι η εποχή που τον Κοραή πλαισίωνε μιά ομάδα εκλεκτών νέων που στά επόμενα χρόνια, όταν είχε αρχίσει ο 'Αγώνας, όλοι τους διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο¹²³. Τήν ίδια εποχή, τό έτος δηλ. 1819, σημειώνονται στο Παρίσι όρισμένες σημαντικές εξελίξεις για την ιστορία της νεοελληνικής παιδείας· μιά από αυτές είναι η έκδοση στη γαλλική πρωτεύουσα τριών περιοδικών: η «Μέλισσα» (1819-1821), η «'Αθηνά» και τό «Μουσείον» — αυτά τά δύο φάνηκαν και ολοκλήρωσαν την κυκλοφορία τους μέσα στον ίδιο αυτό χρόνο, τό 1819¹²⁴. Τόν επόμενο χρόνο ο Βογορίδης φαίνεται ότι έλειψε από τό Παρίσι· ο Κοραής, γράφοντας στον Φραγκιάδη στις 27 Σεπτ. 1820, στέλνει τους χαιρετισμούς του στον «έσοχώτατον Βογορίδη»¹²⁵. Είναι, όμως, βέβαιο ότι τό μεγαλύτερο διάστημα του 1820 ο Βογορίδης θρισκόταν στο Λονδίνο και ότι προς τό τέλος της ίδιας χρονιάς επέστρεψε στη γαλλική πρωτεύουσα. 'Ο σκοπός της μετάτασής του

119. 'Επιστολή του Κοραή προς τον Ρώτα (Παρίσι, 7 Σεπτ. 1819): 'Αδαμαντίου, Κοραή, 'Επιστολαί, 'Επιμέλεια του Νικολάου Μ. Δαμαλά 4, 'Αθήνα 1886, 129.

120. 'Ο.π., 130.

121. 'Ο.π., 136.

122. Πρωτοψάλτης, 'Ο Νικόλαος Πίκκολος και τό έργον του, 85.

123. 'Ο Χριστόφορος Φιλητάς, επιστέλλοντας από την 'Οξφόρδη προς τον 'Ασώπιο από 6 Νοεμβρίου 1819, γράφει ότι στο Παρίσι απόλαυσε «τους αδελφούς Βαδάκου, Βογορίδη, Γλαράκη, Πολυχρονιάδη, Νικολόπουλον και την άλλην χορείαν· βλ. Σ.Β. Κουγέας, 'Ο Κοραής εις την άλληλογραφίαν του 'Ασωπίου, 'Ελληνικά 6 (1933) 61-62. Τήν πλειάδα των εκλεκτών αυτών λογίων του Γένους που πήγαν στην Γαλλία μνημονεύει και ο 'Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Cours des Littérature Grecque Moderne*, Genève 1827, 109, εξηγώντας ότι «ils étaient attirés par la réputation de Coray. Plusieurs d'entre eux devinrent des hommes de mérite, tels que Coumas..., Vogoridi... etc.» (Βάμβας, 'Ιατρόπουλος, Πίκκολος, Κλονάρης, Φωτήλας, Σχινάδες, Λιβέριος, 'Ασώπιος).

124. Βλ. τά σχετικά στην εισαγωγή της Αικ. Κουμαριανού που συνοδεύει την ανατύπωση της «Μέλισσας» από τό 'Ελληνικό Λογοτεχνικό και 'Ιστορικό 'Αρχείο, 'Αθήνα 1984, κ.ά.

125. Κοραής, 'Επιστολαί, 4, 464.

στην αγγλική πρωτεύουσα δέ μας είναι απόλυτα γνωστός. 'Ανοιγώ εδώ μία παρένθεση για να έκφρασω την υπόθεση μήπως ο Βογορίδης είχε ήδη μνηθεϊ στην Φιλική 'Εταιρεία¹²⁶ και πήγε στο Λονδίνο με σκοπό τη δημιουργία φιλελληνικού κλίματος. Νομίζω ότι μίαν τέτοιαν υπόθεση πρέπει να την συνδυάσουμε και με την πληροφορία ότι ο άδελφός του Βογορίδη, καίμακάμης Μολδαβίας Στέφανος, ήταν ήδη μνημένος στην Φιλική 'Εταιρεία¹²⁷. 'Ο στενός του φίλος, εξέλλου, Στέφανος Κανέλλος είχε και αυτός μνηθεϊ στην Φιλική¹²⁸. Τεκμήρια, πάντως, της παρουσίας του Βογορίδη στο Λονδίνο αποτελούν δύο έπιστολές του Κοραή προς τον συμπατριώτη του 'Αλέξανδρο Κοντόσταυλο από 15 Σεπτ. 1820 και 3 'Ιαν. 1821, όπου η πληροφορία ότι ο Κοντόσταυλος φιλοξενούσε τον Βογορίδη και ότι «ο χρηστός Βογορίδης» ήταν κομιστής έπιστολής του Κοντόσταυλου προς τον Κοραή¹²⁹, καθώς και μία άλλη έπιστολή του Κοραή προς τον Φραγκιάδη από 27 Σεπτ. 1820¹³⁰. Σέ αυτά θά προσθέσουμε, τέλος, γιά την παρουσία του Βογορίδη στο Λονδίνο τη γνωστή έπιστολή του προς τον Χριστόφορο Φιλητά από 1 'Ιαν. 1820, σταλμένη από τό Παρίσι και όπου γινόταν λόγος γιά την ποιότητα των σπουδών στην 'Αγγλία πού είχαν άρκετά προβληματίσει τον Βογορίδη, όπως προκύπτει από την έπιστολή του αυτήν προς τον Φιλητά¹³¹.

126. 'Ο Κ. Λεβίδης παρέχει την εΐδηση ότι αυτός και άλλοι "Έλληνες της Βιέννης είχαν μνηθεϊ στην Φιλική 'Εταιρεία από τον 'Αθανάσιο Βογορίδη, ο οποίος ήταν πάντα υπό παρακολούθηση από τις αΐστριακές αρχές· βλ. Νικολαΐ Τοντόρφ, *Η βαλκανική διάσταση της 'Επανάστασης του 1821 – Η περίπτωση των Βουλγάρων*. Ένας κατάλογος άγωνιστών στή Μολδοβλαχία (Άρχεία 'Οδησσού), 'Αθήνα 1982, 113. 'Η Kadach, δ.π., 156 αναπτύσσει όρισμένες βιβλιογραφικές λεπτομέρειες γιά ένδεχόμενο μΐηση του Βογορίδη στην Φιλική 'Εταιρεία, καθώς και ένδιαφέρουσες άπόψεις άναφορικά με τό χαρακτήρα της μετάβασης του Βογορίδη στην 'Αγγλία, όπου εκείνη την εποχή ξεχώριζαν γιά την φιλελληνική δραστηριότητά τους, τό Greek Comitee και οι Φιέλληνες λόγιοι John Bowring και Edmund Henry Barker.

127. 'Η πληροφορία σέ έπιστολή της Ρωξάνδρας Μιχαήλ Σούτσου προς τον πατέρα της 'Ιωάννη Καρατζά (στην Πίζα), γραμμένη στό 'Ιάσι από 19 Μαρτίου 1821· Γ. Λάιος, *'Ανέκδοτες έπιστολές και έγγραφα του 1821 – 'Ιστορικά δοκουμένα από τά αΐστριακά αρχεία*, 'Αθήνα 1958, 61.

128. Βλάχος, δ.π., 267-268.

129. Κοραή, *Έπιστολαί*, 4, 459, 465· πρβλ. 474, όπου έπιστολή του Κοραή προς τον Κοντόσταυλο μνηολογημένη από 8 Μαρτίου 1820, με την όποία του μεταβιάζει τούς χαιρετισμούς του Βογορίδη και του Πικκόλου.

130. Κοραή, *Έπιστολαί*, 4, 464.

131. 'Ο Βογορίδης συμβούλευε τον Φιλητά να έκμεταλλευτεί «οτι είναι βρετανικόν και υπερωκιάνιον και να καταφρονής ότι μυρίζει η τον ύλικό έμπειρισμόν των Γάλλων η τό μεταφυσικόν και μετέωρον πνεΐμα των Γερμανών· in medio virtus. Αΐτην την εύρίσκεις εις την άγγλικήν παιδείαν». Άνάμεσα στό άλλα ο Βογορίδης έγγραφε στον Φιλητά γιά την κατάσταση στην 'Ανατολή, τό θάνατο του πατέρα του Κανέλλου, την έκδοτική κίνηση· του ζητούσε, τέλος, σέ ύστερόγραφο να του δώσει «μίαν ακριβή ιδέαν

Μιά άλλη αιτία πού συνέδεε τόν Βογορίδη μέ τήν Ἀγγλία ἦταν καί ἡ γνωριμία του μέ τόν Lord Guilford, ἀπό τόν ὁποῖο προοριζόταν, ἀπό ὅσο τουλάχιστον φαίνεται ἀπό ὀρισμένες νύξεις τοῦ Ἀγγλου λόρδου, γιά μιά θέση στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία¹³². Σημειώνουμε ὅτι καί γιά τήν στελέχωση τῆς ἴδιας Ἀκαδημίας ὁ Βογορίδης ἔδειξε ἀνάλογο ἐνδιαφέρον¹³³. Τίποτε, ἄλλωστε, δέν ἀποκλείει ἡ ἔριδά του μέ τόν Νικόλαο Πίκκολο νά ὀφείλεται στή διεκδίκηση μιᾶς θέσης ἢ σέ κάποια προστριβή σχετιζόμενη μέ τήν Ἀκαδημία· δυστυχῶς, ἡ μαρτυρία λανθάνει καί μόνον ὑποθέσεις μπορεῖ νά γίνουν. Πάντως τό 1825, ἕνα χρόνο δηλ. μετά τήν ἔναρξη τῆς λειτουργίας τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, οἱ δύο παλαιοί φίλοι, Βογορίδης καί Πίκκολος, θρίσκονταν σε ρῆξη¹³⁴.

Καί γιά νά ἐπιστρέψουμε στήν παρουσία τοῦ Βογορίδη στό Λονδίνο θά πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι καί μετά τήν ἐπιστροφή του στό Παρίσι, διατηροῦσε τούς δεσμούς του μέ τή φιλελληνική κίνηση τοῦ Λονδίνου· ἔτσι σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Πίκκολο, τόν Αὐγούστο τοῦ 1822, τοῦ ἔγραφε ὅτι στήν Ἀγγλία ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ὑπέρ τῶν ἑλληνικῶν ἀπόψεων, ὅτι πολλοὶ εἶναι ἔτοιμοι νά βοηθήσουν, ὅτι ἡ ἐφημερίδα «Morning Chronicle» ζητεῖ νά σταλεῖ στήν Ἑλλάδα πληρεξούσιος γιά σύναψη δανείου κ.ἄ.¹³⁵. Τό ταξίδι λοιπόν τοῦ Βογορίδη στό Λονδίνο εἶχε σκοπὸ τὴν ὀργάνωση τοῦ Ἀγῶνα καί στοὺς κύκλους τῆς Ἑλληνικῆς Διασπορᾶς καί φυσικά στή δημιουργία φιλελληνικοῦ

τῶν ἐν Ὁξωνίῳ παραδιδомένων μαθημάτων καί τῆς χρονολογίας τάξεώς των», ὁ.π., 385.

132. Σέ ἐπιστολή τοῦ Guilford πρὸς τόν Φιλητᾶ, σταλμένη ἀπὸ τὴν Βιέννη στίς 23 Ἰουν. 1819, διαβάζω ὅτι εἶχε παρακαλέσει «τὸν Βογορίδην νά ἔλθῃ εἰς Λονδίνον, ὃν ἐλπίζω νά εὕρῃς ἐκεῖ. Ὁ Θεόκλητος (Φαρμακίδης) φρονεῖ ὅτι οὗτος δέν θά πεισθῇ νά καταλάβῃ μίαν ἑδραν παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ἐλπίζω ὅτι ἡ φιλοπατρία αὐτοῦ θέλει παρακινήσει αὐτόν νά δεχθῇ ταύτην. Ἀληθῶς νῦν εἶναι ἡ περίστασις καθ' ἣν οἱ ἡμέτεροι Ἕλληνες δύνανται ἐμπράκτως νά ἀποδείξωσιν ὅτι ἔχουσι τὰ αἰσθήματα τῆς φιλοπατρίας, ἅτινα ὀφείλουσι νά ἔχωσι, διότι τό Ἰδρυμα τοῦτο ὑπischνεῖται διάρκειαν μακροτέραν ἐκείνης ἣν ἔχουσιν ὅσα δύνανται νά ἱδρυθῶσιν ἐν Τουρκίᾳ...»· βλ. Ἀνώνυμος, Ἀνέκδοτος ἐπιστολαί Γκιλφόρδου πρὸς Φιλητᾶν, Ἀρμονία 2 (1901) 323.

133. Ἐννοοῦμε τὴν περίπτωση τοῦ Κύριλλου Λιβερίου καί τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ· βλ. Σ.Β. Κουγέας, Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Goethe, Ἑλληνικά 5 (1932) 379 καί Διαμάντης, ὁ.π., 384-385.

134. «Περὶ τοῦ φίλου μου Ἀντίπα τοῦ Βογορίδου, ἂν ἐπιθυμῇς νά μάθῃς, ἄκουσε σύντομα. Ἐβαλε μεσιτείας νά φιλιωθῶμεν, καί ἐπρόσφερε νά μέ ὁμολογήσῃ καί ἐγγράφως ὅτι ἀδίκως εἶπεν ὅσα εἶπε κατ' ἐμοῦ. Ἀφ' οὗ ἀπέτυχεν, ἄρχισε νά λέγῃ ὅτι ποτέ δέν μέ εἶχε εἰς ὑπόληψιν καί ὅτι τώρα ἐγὼ τό ἔδειξα. Τὸν ἀφίνω νά χαιρετᾷ τὴν καρδίαν του καί τὴν ὑπόληψίν του καί τὴν ὑπερβατικὴν σοφίαν του· μόνον ἀπὸ τὴν φιλίαν του νά εἶμαι μακράν...»· ἐπιστολή τοῦ Πίκκολου σταλμένη ἀπὸ τὸ Παρίσι στίς 8 Ὀκτ. 1825 πρὸς τόν καθηγητὴ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας Ἀσώπιο· Κουγέας, Ὁ Κοραῆς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου, Ἑλληνικά 6 (1933) 70.

135. Β. Σκουβαράς, Ὁ Φιλικὸς καί Δάσκαλος Ἰωάννης Γ. Μακρῆς (Συμβολὴ στή βιογραφία του. Μὲ ἀνέκδοτα κείμενά του), Εἰς Μνήμην Ἀμάντου 1874-1960, Ἀθήνα, 513.

ρεύματος. Καί νομίζω ότι ο Κοραΐς είναι αυτός που έστειλε τον 'Αθανάσιο Βογορίδη στον Κοντόσταυλο για τό σκοπό αυτόν. 'Ορισμένα τεκμήρια (άλλά έμμεσα) πείθουν ότι υπήρχε άλληλογραφία ανάμεσα στον Κοντόσταυλο και στον Βογορίδη που θά άφορούσε, άσφαλώς, στην εξέλιξη του θέματος αυτού¹³⁶.

Σέ ό,τι αφορά, τέλος, την παραμονή του στο Παρίσι μένει άνοικτό τό θέμα άν συνεργάστηκε μέ τά περιοδικά «Μέλισσα» (1819-1821) και «'Αθηνά» (1819) τά όποία φιλοξένησαν πολλές άώνυμες συνεργασίες.

'Η συμμετοχή του Βογορίδη στον 'Αγώνα

Μέ την έναρξη του 'Αγώνα ο Βογορίδης δραστηριοποιήθηκε κοντά στον Κοραή και στον κύκλο του¹³⁷. Ήταν, όμως, φιλάσθενος και συχνά ένοχλούνταν από την κακή κατάσταση της υγείας του¹³⁸. Για πρώτη φορά άπαντούμε τον Βογορίδη σέ τέτοιου είδους δραστηριότητες σέ έπιστολή που συνυπέγραφε μέ τον Κοραή και τον Πίκκολο και ή όποία συνόδευε αντίγραφο έκκλησης της Μεσσηνιακής Γερουσίας, μηνολογημένης από 25 Μαΐου 1821 και άπευθυνόμενης προς την 'Αμερικανική Συμπολιτεία¹³⁹. 'Αντίγραφο της ίδιας έκκλησης έστειλε ο Κοραΐς και προς τον καθηγητή Ε. Everett¹⁴⁰. στο αντίγραφο αυτό είχε προστεθεί και ή ύπογραφή του Πέτρου 'Ηπήτη¹⁴¹: «Ιατρός και

136. 'Αναφέρουμε, για παράδειγμα, έπιστολή του Κοντόσταυλου προς τον Κοραή από 24 'Ιουλ. 1821: «Έλαβα μέ εύχαρίστησιν τό γράμμα του δευτέρου (του Βογορίδη) και άλλοτε θέλει του άποκριθώ». Σ.Β. Κουγέας, 'Ανέκδοτοι έπιστολαί Κοραή και προς Κοραήν, 'Ελληνικά 11 (1932) 312.

137. 'Αλληλογραφούνε, έτσι, μέ τον Γ. Πραΐδη για θέματα του 'Αγώνα: 'Ιστορικών 'Αρχείον 'Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου έκδιδόμενον υπό 'Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, 1, 'Εγγραφα των έτών 1803-1822, 'Αθήνα 1963, 48.

138. 'Ο φίλος του Πολυχρονιάδης έγραφε στον Πραΐδη και στον Σέκερη, στίς 2 Αύγ. 1821, ότι ο Βογορίδης που «είναι πάντοτε φιλάσθενος... και είσέτι πάσχει» θά τον συνόδευε, πιθανώς, έως την Τοσκάνη: 'Ιστορικών 'Αρχείον 'Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, 1, 53.

139. Τό αντίγραφο αυτό παραδόθηκε από τον Πολυχρονιάδη και τον Πίκκολο στον 'Αμερικανό πρέσβη στο Παρίσι Gallatin, ο όποιος, μέ τη σειρά του, τό διεβίβασε στον 'Υπουργό του των 'Εξωτερικών- θλ. Γιάννης 'Αργ. Τόζης, 'Ελληνο-'Αμερικανικά έπαφάι κατά την 'Επανάστασιν του 1821, 'Ελληνικά 14 (1956) 425-427 και κυρίως σημ. 1 της σελ. 425- πρθλ. G.Ch. Soulis, Adamantios Korais and Edward Everett, στο *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Athènes 1953, 10 (extrait).

140. 'Ο Edward Everett (1794-1865) ήταν από τό 1814 καθηγητής στο Harvard και είχε έπισκεφθεί την 'Ελλάδα τό 1819- ήταν μάλιστα έκδότης της *American Review* (1820-1824), όπου και πρωτοδημοσιεύτηκε ή έκκληση αυτή: 16 'Οκτ. 1823- θλ. Τόζης, ό.π., 404-405. Λεπτομέρειες για τό θέμα θλ. στην πρόσφατη μελέτη του Κ. Χατζόπουλου, Οι επαναστατικές προκηρύξεις της «Μεσσηνιακής Συγκλήτου», της Καλαμάτας και ο Φιλικός Πέτρος 'Ηπήτης, *ΔΙΕΕΕ* 29 (1986).

141. 'Ο Φιλικός Πέτρος 'Ηπήτης και ο Βογορίδης συνδέονταν από τον καιρό των

ἀποσταλμένους τῶν Ἑλλήνων στρατηγῶν» (27 Ἰουλ. 1827)¹⁴². Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κοραῆς, ὁ Βογορίδης, ὁ Κλονάρης¹⁴³ καὶ ὁ Πίκκολος φρόντισαν νὰ συστήσουν στοὺς προκρίτους τῆς Ὑδρας τὸν Γάλλο Φίλιππο, κόμητα τοῦ Μανιπουέλλο (Philippe comte de Manupello) ὡς «ἐμπεῖρον τῆς πυροτεχνίας, τῆς τειχοποιίας, ἐφευρέτην μυστικῶν καυστικῶν ὑλῶν...» ὁ ὁποῖος θὰ τοὺς ἦταν χρήσιμος γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ Ἀγῶνα¹⁴⁴. Ἐχομε καὶ τὴν πληροφορία ὅτι τὸν Αὐγ. τοῦ 1821 ὁ Βογορίδης καὶ ὁ Πολυχρονιάδης θὰ συνόδευσαν τὸν Κοντόσταυλο στὴν Πελοπόννησο· ὁ τελευταῖος θὰ κατέβαινε, μέσω Μασσαλίας, στὴν Μάλτα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Πελοπόννησο¹⁴⁵. Εἶναι, ὅμως, πολὺ πιθανὸ νὰ ἐμπόδισε τὸν Βογορίδη νὰ πραγματοποιήσει τὸ ὄνειρό του ἢ κακὴ ὑγεία του πού τὸν βασάνιζε χρόνια καὶ πού τελικὰ τὸν ὀδήγησε στὸν τάφο, χωρὶς ποτὲ νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα. Τελικὰ, πέρα ἀπὸ τὰ προβλήματα ὑγείας, πρέπει ὁ Βογορίδης νὰ ἀντιμετώπιζε καὶ ὀρισμένα ἄλλα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ πληροφόρησή μας εἶναι ἀνεπαρκής, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀπασχολοῦσαν καὶ τοὺς ὑπόλοιπους τοῦ κοραϊκοῦ κύκλου¹⁴⁶. Στὶς 20 Αὐγ. 1821 ὁ Κοραῆς καὶ οἱ συνεργάτες του

σπουδῶν τους στὴν Βιέννη (1815-1817). Στὶς ἀρχές τοῦ 1821 στάλθηκε ὁ Ἠπὴτης ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντη καὶ τὴν Φιλικὴ Ἑταιρεία στὶς πρωτεύουσες τῆς Εὐρώπης γιὰ νὰ προωθήσει τὸ ἐλληνικὸ ζήτημα· σὸ Παρίσι εἶχε καθημερινή, σχεδόν, ἐπικοινωνία μὲ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς συνεργάτες του Πολυχρονιάδη, Πίκκολο, Βογορίδη, Νικολόπουλο – βλ. Σ.Β. Κουγέας, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, Ἑλληνικά 11 (1939) 307-308.

142. Θ. Βαγενᾶς - Ε. Δηματρακοπούλου, Ἀμερικανοὶ Φιλέλληνες καὶ ἐθελοντές σὸ Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1949, 9.

143. Βλ. γι' αὐτὸν Δ. Σερεμέτης, Ὁ Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Δικαιοσύνης, Ἀναμνηστικὸς Τόμος Περ. Βιζουκίδου, Νομικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1961, 305-346 καὶ Μ. Στασινόπουλος, Τινὰ περὶ τοῦ Χριστοδούλου Κλονάρη, πρῶτου προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου, σὸ Τιμητικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τοῦ Ἀρείου Πάγου, Ἀθήνα 1961, 60 κέξ. Βλ. ἀκόμη Μάνθος Οἰκονόμου, Τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Χρ. Κλονάρη πρὸς τὸν Γ. Πραϊδῆ, Ἑπαιρωτικὴ Ἑστία 15 (1966) 241-255 καὶ Στάθης Δ. Λαμπρίδης, Χριστόδουλος Κλονάρης Ζαγορίτης, Ἀθήνα 1975.

144. Ἀρχεῖον Ὑδρας 1778-1832 (ἐπιμ. Ἀντ. Λιγνοῦ), τ. 8, Πειραιεύς 1927, 48-50.

145. Ἡ πληροφορία σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Πανταλέοντα Βλαστό ἀπὸ 9 Αὐγ. 1821· Κοραῆς, Ἐπιστολαί, 3, 780.

146. Σχετικὴ μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Γκίκα πρὸς τὸν Βογορίδη (Τεργέστη 7 Ἰουν. 1821), ὅπου τοῦ περιγράφει τίς ἐτοιμασίες του νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα. Καὶ συμπληρώνει: «...Στενοχωροῦμαι πού ἄκουσα πὼς ὅλοι σας εὕρισκεσθε σὲ ἀνάγκη. Μαζευεῖτε μερικοὶ καὶ ὑποβάλετε στὴν Κυβέρνηση ἓνα ὑπόμνημα γιὰ τὴν ἀδικία πού σας κάνουν... Κοίταξε, φίλε, ἂν μπορεῖς νὰ ἀναχωρήσεις διὰ μέσου Λονδίνου...». Λάιος, Ἀνέκδοτες ἐπιστολές καὶ ἔγγραφα τοῦ 1821, 119-120. Γιὰ τοὺς νέους αὐτοὺς πού κατέβηκαν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἔνοπλο ἀγῶνα τῆς καὶ ὕστερα, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, στὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς βλ. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 5, 40 καὶ Κουγέας, Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Goethe, Ἑλληνικά 5 (1933) 381 κέξ.



Πολυχρονιάδης¹⁴⁷, Βογορίδης και Κλονάρης απηύθυναν επιστολή στον Πρόεδρο της Αιτής Jean-Pierre Boyer, πού σχεδίο της θρέθηκε στα κατάλοιπα του Κοραή και στην όποια περιγράφονται τὰ δεινὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἑθνους· δέν παραλείπεται, βέβαια, καὶ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνα μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀιτινῶν. Ὁ Boyer ἀπήντησε στοὺς «πολίτες τῆς Ἑλλάδος» Κοραῆ, Πολυχρονιάδῃ, Τογκαρέδῃ (sic) — διάβαζε, ὅμως, Βογορίδῃ — καὶ Κλονάρῃ· στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ διαβιβάζει τίς εὐχές τῆς δικῆς του καὶ τοῦ αἰτινοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς Ἐπαναστάσεως¹⁴⁸.

Μνημονέψαμε ἤδη τὴν κάθοδο πολλῶν Ἑλλήνων λογίων στὴν ἀγωνιζόμενη πατρίδα — οἱ περισσότεροί ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονταν μάλιστα ἢ εἶχαν σχέση μὲ τὸν κοραϊκὸ κύκλο. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγεται καὶ ὁ Νικόλαος Πίκκολος πού ἔφτασε στὴν Ὑδρα μαζί μὲ τὸν Κανέλλο στὶς ἀρχές Ἰουλίου, γιὰ νὰ μποῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἀγῶνα¹⁴⁹. Προκειμένου, τώρα, γιὰ τὸν Πίκκολο θὰ σημειώσουμε τὴν σημαντικὴ συμβολὴ του στὸν Ἀγῶνα: ἡ παιδεία του, ἡ γλωσσομάθειά του, οἱ γνώριμίες του τὸν καταστοῦσαν μίαν πρώτης τάξεως προσωπικότητα. Κάτω ἀπὸ τὴν προοπτικὴ αὐτὴ κρίθηκε κατάλληλος νὰ ἐκπροσωπήσῃ, μαζί μὲ ἄλλους, τὴν ἀγωνιζόμενη Πατρίδα στὴ σύνοδο τῆς Βερόνας (Ὀκτ.-Δεκ. 1822). Τελικά, ὅμως, ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ ματαιώθηκε γιατί συνάντησε τίς ἀντιδράσεις ὀρισμένων κυβερνητικῶν παραγόντων· πικραμένος ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὰ Ἑπτάνησα¹⁵⁰. Δέν ἔπαψε, ὡστόσο, νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τίς ἐξελίξεις τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπῃ· γι' αὐτό, ἄλλωστε, φρόντιζε νὰ τὸν πληροφορεῖ ὁ φίλος του Ἀθανάσιος Βογορίδης. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτό εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸ Παρίσι, τὴν 1 Αὐγ. 1822, ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Πίκκολο· ἐδῶ κυριαρχοῦσε, ὡς εἶδηση, ἡ φιλελληνικὴ κίνηση στὴν Ἀγγλία καὶ ἡ σύναψη δανείου μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Γαλλία. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶχε καὶ τὴ μικρὴ περιπέτειά της: σήμερα σώζεται στὴν Βιβλιοθήκῃ τῶν Μηλεῶν τοῦ Πηλίου, στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μηλιώτῃ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ· ἐκεῖ ἔφτασε, μὲ μίαν ἄλλῃ παρόμοια τοῦ Φιλικοῦ Ι. Μακρῇ πού ἀπευθυνόταν στὸν Κωνσταντᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δοθεῖ στὸν Πίκκολο, τὸν ὁποῖο ὁ Κωνσταντᾶς θὰ συναντοῦσε στὴν Κόρινθο· ὁ Πίκκολος, ὅμως, εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει

147. Γιὰ τὸν ὁποῖο θλ. Φωτεινὴ Γ. Τασιοῦ, Μιά ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Κωνστ. Πολυχρονιάδῃ πρὸς τὸν Πλάτωνα Πετρίδῃ, Ὁ Ἑρανιστὴς 10 (1973) 241-256.

148. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, 4, 22, 36 κἑξ., Π. Κοντογιάννης, *Χιακὰ Χρονικά* 5 (1923) 140 κἑξ. καὶ Ἀπ. Δασκαλάκης, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1965, 452-455.

149. Πρωτοψάλτης, Ὁ Νικόλαος Πίκκολος, Ἀθηνά 68 (1965) 93.

150. Πρωτοψάλτης, Ὁ Νικόλαος Πίκκολος, 92-102· ἐδῶ ἐξιστοροῦνται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Πίκκολου στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα.

από εκεί καί ἔτσι ἡ ἐπιστολή ἔμεινε ἀνεπίδοτη στά χέρια τοῦ Κωνσταντᾶ, πού τήν κράτησε στό ἀρχεῖο του καί ἔτσι πέρασε στήν Βιβλιοθήκη τῶν Μηλεῶν¹⁵¹. Πάντως ἡ ἐπιστολή αὐτή μαρτυρεῖ τό σύνδεσμο τοῦ Πίκκολου καί τοῦ Βογορίδη, πρίν ψυχρανθοῦν οἱ σχέσεις τους καί, βέβαια, τόν ἀναμφισβήτητο πατριωτισμό τους.

Στό μεταξύ σημαντική ἦταν ἡ δραστηριότητα τοῦ Βογορίδη στόν κύκλο τῶν Ἑλλήνων τοῦ Παρισιοῦ πού προωθοῦσαν τήν ἑλληνική ὑπόθεση στή γαλλική πρωτεύουσα. Οἱ φιλελεύθερες ἐφημερίδες *Constitutionnel* καί *Français Courier*, ὁ βιομήχανος Ternaux, ὁ συμβολαιογράφος Noë ἐργάζονταν γιά τόν Ἀγώνα σέ συνεργασία μέ τόν Κοραῆ, τόν Βογορίδη καί τόν Κλονάρη¹⁵². Παράλληλα, ὁ Βογορίδης ἦταν ἐνεργό μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτροπῆς, πού εἶχε συγκροτηθεῖ στό Παρίσι μέ ἐπικεφαλῆς τόν Κοραῆ, τόν Δ. Φωτῆλα, τόν Μ. Σχινᾶ κ.ά., γιά τήν περίθαλψη Ἑλλήνων προσφύγων στήν Γαλλία καί τή συλλογή χρηματικῶν εἰσφορῶν γιά τήν ἐνίσχυση καί περίθαλψη ἐκεῖνων τῶν προσφύγων πού ἔφταναν στήν Εὐρώπη ἀπό τήν Πελοπόννησο καί τό Αἰγαῖο¹⁵³. Ἡ ἴδια ἐπιτροπή φρόντιζε καί γιά τήν ἀποστολή Γάλλων στρατιωτικῶν πρὸς τήν μαχόμενη Ἑλλάδα. Ἔτσι ἀπό ἓνα ἔγγραφο τῆς *Préfecture des Bouches du Rhône*, σταλμένο ἀπό τήν Μασσαλία, στίς 20 Νοεμ. 1821, προκύπτει ὅτι ὁ Βογορίδης μέ τόν Κοραῆ καί τόν Κλονάρη εἶχαν δώσει σέ κάποιο Morin χρήματα — τοῦ τά εἶχε δώσει ὁ ἴδιος ὁ Βογορίδης — γιά νά πάει στήν Μασσαλία μέ σκοπό νά κατεβεῖ, ἀπό ἐκεῖ στήν Ἑλλάδα, βοηθούμενος οἰκονομικά καί ἀπό τοὺς Ἑλλήνες πατριῶτες τῆς ἴδιας πόλης¹⁵⁴. Παρόμοιο εἶναι τό πνεῦμα ἑνός ἄλλου ἐγγράφου τῆς διεύθυνσης τῆς Παρισινῆς Ἀστυνομίας πρὸς τό Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν ἀπό 2 Φεβρ. 1822 γιά τήν ἴδια ὑπόθεση, στό ὁποῖο, καί πάλι, γίνεται ἀναφορά τῶν ὀνομάτων τοῦ Βογορίδη καί Κοραῆ, κατοίκων τῆς ὁδοῦ *Madame* n° 5 καί Κλονάρη, κατοίκου τῆς ὁδοῦ *Colombe* n° 25¹⁵⁵. Ὁ Βογορίδης φιλοξενοῦνταν λοιπὸν στό Παρίσι ἀπὸ τόν Κοραῆ;

Πρίν περάσουμε στά τρία τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Βογορίδη

151. Σκουβαράς, *Ὁ Φιλικὸς καὶ Δάσκαλος Ἰωάννης Γ. Μακρῆς*, 512-513.

152. Pierre Echinard, *Grecs et philhellènes à Marseille de la révolution française à l'Indépendance de la Grèce*, Marseille 1973, 141-142.

153. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, IB' (Ἀθήνα 1975), 320-321 [Ἑκδοτικὴ Ἀθηνῶν].

154. P.K. Enepekides, *Documents et nouvelles lettres d'Adamantios Koray tirées des bibliothèques et archives européennes* (Paris, Besançon, Amsterdam - Leyde - Vienne, München, Berlin) στό περιοδ. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 5 (1956) 115-116. Ἐδῶ ὁ Βογορίδης φέρεται νά κατοικεῖ στή *rue des Fossès M. Le Prince*, n° 41. Πρβλ. Iken, *Leukothea*, 277.

155. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα διαβάζουμε στήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ ἐγγράφου ὅτι οἱ τρεῖς αὐτοί (Κοραῆς, Βογορίδης, Κλονάρης) διευκολύνουν τοὺς συμπατριῶτες τους νά μεταβοῦν στή Μασσαλία. Ἕνας, μάλιστα, Γάλλος ἀξιωματικός, ὁ Morin, πῆρε χρήματα

θεωρούμε χρήσιμο νά σταματήσουμε σέ δύο λεπτομέρειες: ή πρώτη αφορά στή σχέση του μέ τόν Κοραή πού φαίνεται ὅτι ἦταν ιδιαίτερα στενή, ἀφοῦ ὁ γέρος, πιά, Δάσκαλος τοῦ ἀνέθετε τή σύνταξη καί τήν ἀντιγραφή ἐκκλήσεων πρὸς διάφορες κατευθύνσεις γιά τήν εὐδόωση τοῦ 'Αγώνα¹⁵⁶. Ἡ δεύτερη λεπτομέρεια δείχνει τόν φιλόλογο Βογορίδη, πού ἡ ἀνάμειξή του στά πράγματα τοῦ 'Αγώνα, τόσο τόν εἶχε ἀπορροφήσει, ὥστε εἶχε ἐγκαταλείψει καί τήν προσφιλή του ἐνασχόληση μέ τά προβλήματα τῆς παιδείας. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ πληροφορία πού μᾶς παρέχει ὁ Karl Iken ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε ζητήσει, τόν 'Οκτ. τοῦ 1822, νά τοῦ μεταφράσει στή γαλλική ἀποσπάσματα ἀπό τόν «'Ερωτόκριτο», γιά νά δημοσιευτοῦν, προφανῶς, στήν «Λευκοθέα» του, καί ἡ ἄρνηση τοῦ Βογορίδη νά ἀναλάβει μίαν τέτοια ὑποχρέωση ἀπασχολημένος, καθὼς ἦταν, μέ τίς ὑποθέσεις τοῦ 'Αγώνα¹⁵⁷.

Γιά τή δραστηριότητα τοῦ Βογορίδη τό 1823 θά μνημονέψουμε τίς σχέσεις του μέ τόν 'Αμερικανό πρεσβευτή, καί θερμό φιλέλληνα, Albert Gallatin καί τόν γνωστό Γάλλο στρατηγὸ Lafayette, πού γνώρισε μάλιστα τόν Gallatin στὸν Βογορίδη. Στά 1823 φαίνεται ὅτι ὁ Βογορίδης ἀντικατέστησε τόν Νικόλαο Πίκκολο πού ἦταν, ὡς τότε, σύνδεσμος τοῦ κύκλου τοῦ Κοραή καί τῶν Gallatin - Lafayette¹⁵⁸. Πράγματι, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, μετὰ τήν ἀναχώρησή τοῦ Πίκκολου καί τοῦ Πολυχρονιάδη ἀπὸ τό Παρίσι, ὁ Βογορίδης ἦταν ὁ μόνος πού παρέμεινε στὸν κύκλο τοῦ Κοραή ὑπεύθυνος γιά τίς ἐπαφές του μέ τοὺς ξένους βοηθούμενος, πιθανῶς, καί ἀπὸ τόν Φραγκιάδη καί τόν Πιτζιπιά¹⁵⁹.

ἀπὸ τόν Βογορίδη, κατὰ σύσταση κάποιου Μπωλιέ, γιά νά μεταβεῖ στήν πόλη αὐτή – βλ. Π.Κ. 'Ενεπεκίδης, *Κοραῖς - Κούμας - Κάλθος*, Ἀθήνα 1967, 47-48.

156. Ἀναφέρουμε, γιά παράδειγμα, μίαν ἐπιστολὴ τοῦ Κοραή, ἀπὸ 4 Αὐγ. 1821, πρὸς τόν Πανταλέοντα Βλαστό, στήν Βιέννη, γραμμένη ἀπὸ τόν Βογορίδη καί τόν Κ. Πολυχρονιάδη καί ἀναφερόμενοι στήν προσφορά τοῦ Βλαστοῦ νά ἐνισχύσει τόν 'Αγώνα μέ τήν κάλυψη ἐξόδων γιά τήν ἀποστολὴ ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ καί μηχανικῶν στήν Ἑλλάδα· βλ. Λάιος, *Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς καί ἔγγραφα τοῦ 1821*, 180. Πρὸλ. Π.Κ. 'Ενεπεκίδης, *Ρήγας - Ὑψηλάντης, Καποδίστριας κ.λπ.*, 290, καί ὁ ἴδιος *Κοραῖς, Κούμας, Κάλθος*, 47-48. Τὴν ἐπιστολὴ ἐξέδωσε σέ γερμανικὴ μετάφραση ἡ Kadach, *Ein Aufklärer des Balkans, Südost Forschungen* 34 (1975) 158.

157. Leukothea, 1, 286-287.

158. Γιάννης Ἀργ. Τόζης, 'Ελληνο-Αμερικανικά Ἐπαφὰ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, *Ἑλληνικά* 14 (1955) 421, 427, 428. Ὁ Lafayette σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τόν Gallatin ἀπὸ 5 Ἰουλ. 1823 (καί ὄχι 1821) γράφει: «*This letter will be delivered by M. Vogoridei, the grecian citizen, who since the departure of M. Piccolo, has been pleased to confer with me on the affairs of his so interesting and so abominably treated country*». Τόζης, ὁ.π., 428. Νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Βογορίδης ἀντικατέστησε τόν Ν. Πίκκολο γιατί ὁ δεύτερος εἶχε ὀριστεῖ μέλος τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Συνέδριο τῆς Βερόνας — διορισμός πού τελικὰ ματαιώθηκε (βλ. ἐδῶ σ. 155-156)· ὑπάρχει καί ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἄρρώστησε καί ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τόν Γάλλο φιλέλληνα Jourdain — Τόζης, ὁ.π., 428 σημ. 1· πρὸλ. Δασκαλάκης, *Ὁ Κοραῖς καί ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, 466.

159. Δασκαλάκης, *Ὁ Κοραῖς καί ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, 467 σημ. 1.

Για τη διετία 1823-1825 δέν έχουμε, σχεδόν, καμιάν πληροφορία γύρω από τη δραστηριότητα του Βογορίδη: παρέμεινε στο Παρίσι ή μήπως κατέβηκε και αυτός στην Ελλάδα; Στις 20 'Απριλ. 1823 κάποιος 'Αθανάσιος 'Ιωαννίδης (έτσι, άλλωστε, υπέγραφε συχνά ο Βογορίδης) έγραφε από την 'Υδρα προς τον Δ. Ποστολάκα για ζητήματα που άφορούσαν στην εξέλιξη του 'Αγώνα· τό ύφος της έπιστολής και τό περιεχόμενό της (Μαυροκορδάτος, διοίκηση, Εύρώπη, άγγλική πρόταση για δανεισμό 'Ελλάδος — θέματα που άπασχολούσαν, άλλωστε, τον Βογορίδη) μάς οδηγούν, μέ πολλές, βέβαια, έπιφυλάξεις, στην ταύτιση του Βογορίδη μέ τον έν λόγω 'Ιωαννίδη¹⁶⁰. 'Αν βρεθεί ότι ο 'Αθανάσιος 'Ιωαννίδης δέν έχει καμιά σχέση μέ τον Βογορίδη, τότε τό θέμα παύει νά ύφίσταται. 'Ωστόσο, κατά την άποψή μου, τώρα ύπάρχει άκόμη.

Λίγο άργότερα, στά 1825, και σέ δύσκολη περίοδο για την πορεία της 'Ελληνικής 'Επανάστασης, ο Βογορίδης διορίστηκε, μαζί μέ τον Ν. Σκοΰφο και τον Παν. Κοδρικά, από τον 'Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο¹⁶¹ διπλωματικός άντιπρόσωπος της 'Ελλάδος στο Παρίσι. 'Ηταν αυτό, κατά τη γνώμη μου, μία πολύ όρθή έπιλογή, άφου και, οι τρεις που έπιλέχτηκαν, συγκέντρωσαν τά άπαραίτητα προσόντα που μία τέτοια θέση άπαιτούσε: ο Βογορίδης και ο Κοδρικάς, πέρα από την άναμφισβήτητη γλωσσομάθειά τους, είχαν και πολλούς δεσμούς μέ τους διπλωματικούς κύκλους της γαλλικής πρωτεύουσας¹⁶². 'Η έκλογή τους, όμως, αυτή ματαιώθηκε τελικά μετά από ένέργειες του φιλικού Γρηγορίου Δικαίου, του όποιου τό άντιφαναρωτικό μένος ήταν, ήδη, πολύ γνωστό¹⁶³. 'Η συνεργασία, ώστόσο, του Κοδρικά μέ τον Βογορίδη δημιουργεί όρισμένα προβλήματα, τόσο, μάλιστα, που νά εκφράζεται ή υπόθεση μιάς πιθανής συνεργασίας του μέ τον άντίποδα του Κοραϊσμού, τον Κοδρικά δηλ. 'Εκείνη τη χρονιά, άλλωστε, ήλθε σέ όξεία ρήξη και μέ τον άλλο στενό φίλο του Κοραή, τό Ν. Πίγκολο, που τον κατηγόρησε τόσο για τη συμπεριφορά του, όσο

160. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Ειδήσεις και κρίσεις περί του 'Αγώνος 1821-1824, 'Εκ του 'Αρχείου Δ. Ποστολάκα, *Δελτίον της 'Ιστορικής και 'Εθνολογικής 'Εταιρείας της 'Ελλάδος*, τ. 12 (1957-1958) 47.

161. Στην παραπάνω έπιστολή του 'Αθανασίου 'Ιωαννίδη προς τον Ποστολάκα ο Μαυροκορδάτος μνημονεύεται ως «ο άθάνατος πρίγκηψ, που ο λαός τον ύποδέχεται 'με μεγάλην χαράν'»· Μπουμπουλίδης, *ό.π.*, 47.

162. Του Βογορίδη είναι γνωστή ή δραστηριότητα από τά όσα εκθέσαμε παραπάνω. Για τη δραστηριότητα του Κοδρικά στο Παρίσι βλ. σχετικά Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 'Αθήνα 3^η 1983, 353 κέξ. και Jean Dimakis, P. Kodrika et la Question d'Orient sous l'empire français et la Restauration, Paris 1986.

163. 'Αρχείον Κουντουριωτών 1821-1831, τ. 4, Πειραιεύς 1926, 337· πρβλ. 'Απ. Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδρικάς*, 'Αθήνα 1966, 182 και Ν. Camariano, *Un eterista fruntas din Bucuresti, Nicolae Scufos*, *Studii - Revistă de Istorie* 26 (1973) και *Βαλκανική Βιβλιογραφία* 2 (1974 - παράρτημα) 263-281.

καί γιά τή βουλγαρική καταγωγή του¹⁶⁴. Ίσως, ακόμη, ἡ ρήξη νά προκλήθηκε ἀπό ἐπαγγελματικούς λόγους, τήν ἐκλογή δηλ. τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου σέ κάποια θέση στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία τοῦ Guilford. Αὐτή εἶναι καί ἡ τελευταία μαρτυρία γιά τόν Βογορίδη. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη χρονολογεῖται λίγους μήνες ἀργότερα καί εἶναι ἡ γνωστή νεκρολογία τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη στήν Γενική Ἐφημερίδα μέ ἀφορμή τό θάνατό του. Ἐδῶ, δυστυχῶς, σταματοῦν καί οἱ πληροφορίες μας γιά τόν Ἀθανάσιο Βογορίδη· ἐννοοῦμε δηλ. τόν ἀπόηχο τοῦ ἔργου του καί τή σημασία τῆς συνόλης προσφοράς του πού λησμονήθηκε μέσα στή δίνη τοῦ Ἀγώνα καί στίς κατοπινές περιπέτειες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ, ἐξάλλου, ὅπως τονίστηκε, ἔζησε κοντά στήν πληθωρική προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ. Δέν ἔλειψαν, ὅμως, οἱ συχνές κολακευτικές ἀναφορές στό ἔργο του. Πρῶτος ἀπό ὅλους ὁ Κοραῆς πού, μέ ἀφορμή καί τό θάνατο τοῦ Κανέλλου, σημείωσε: «Ὁ θάνατος λοιπόν τῶν τοιοῦτων πεπαιδευμένων ἐστὶ μεγάλη ζημία καί ὄντως κοινὴ δυστυχία κατὰ τοὺς παρόντας καιροὺς, ὅτε ἡ Ἑλλάς, ἐλευθερωμένη ἐκ τῶν θαρβάρων, ἔχει μεγίστην χρεῖαν φώτων, ἵν' ἀναλάβῃ τήν ἀρχαίαν καί ποθουμένην εὐνομίαν τε καί λαμπρότητα»¹⁶⁵. Ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός τόν θεωρεῖ ἐξέχουσα προσωπικότητα καί τόν μνημονεύει στό ἔργο του *Cours de Littérature Grecque* στά 1827¹⁶⁶. Καί φυσικά ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης. Πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ Μ. Παρανίκας θά χαρακτηρίσει τόν Α. Βογορίδη ὡς ἄνδρα «ἀριστον»¹⁶⁷. Δυστυχῶς δέν ἔχουμε πληροφορίες γιά τήν τύχη τῆς βιβλιοθήκης του πού, ἀπό ὅσο φαίνεται, ἔνα μέρος της (ἄγνωστο πῶς) πέρασε στήν κατοχή τοῦ ἀδελφοῦ του Στεφάνου Βογορίδη. Ἐκεῖ μᾶς ὁδηγεῖ καί ἡ πληροφορία τοῦ Georgi Rakovski πού εἶχε δεῖ, στά 1837, στήν Κωνσταντινούπολη τήν βιβλιοθήκη τοῦ Στεφάνου, πού περιλάμβανε καί ὀρισμένα ἀπό τά βιβλία, ἐλληνικά καί γαλλικά, ἀλλά καί σημειώσεις, τοῦ Ἀθανασίου Βογορίδη¹⁶⁸. Οἱ προσωπικές ἐρευνές μου σέ ἀρχεῖα καί βιβλιοθήκες τοῦ Παρισιοῦ γιά τόν ἐντοπισμό τυχόν

164. «Καί ὁ Θεός νά μᾶς φυλάξῃ εἰς τό ἐξῆς ἀπό τοιαύτης φιλίας, Ἀντιπικός, Κανελικός καί Νατζικός (...Κάποιος ὁμογενὴς διατρίβων ἐδῶ, καί γινώσκων τά διατρέξαντα μεταξύ αὐτοῦ καί ἐμοῦ, ἐποίησε τό ἐξῆς δίστιχον, τό ὅποιον, ἂν δέν εἶναι ποιητικόν, εἶναι ὅμως ἱστορικώτατον

Κρύος εἶναι καί πανοῦργος κι ἐρπετός, ὡσάν τό φίδι
πλὴν περνᾷς τά φίδια ὅλα στό φαρμάκι Βογορίδη,

ἠλ. Κουγέας, Ὁ Κοραῆς εἰς τήν ἀλληλογραφίαν Ἀσωπίου, 70. Ἀργότερα ἄλλαξε τό Βογορίδη μέ τό Γομαρίδη! ἠλ. Ν. Πίκκολος Φιλομούσου Πάρεργα, Paris 1838, 319.

165. Ὁ.π., 109, 117.

166. Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 12 (1877) 151.

167. Kadach, ὁ.π., 142-143. «Τά βιβλία καί τά χειρόγραφα τοῦ Ἀθανασίου Βογορίδη, στή γαλλικὴ καί ἐλληνικὴ γλώσσα, τά εἶδα στή βιβλιοθήκη τοῦ ἀρχοντα Στέφανου Βογορίδη στά 1837» - Kırkova, ὁ.π. 194 σημ. 2.

168. Γενική Ἐφημερίς, 288.

καταλοίπων του δέν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Όστόσο, πρέπει να άφησε χειρόγραφα ή άλλες μισοτελειωμένες έργασίες· έτσι ο Φαρμακίδης μάς πληροφορεί ότι ο Βογορίδης έτοιμάζε τή συγγραφή μιās Γεωγραφίας τής παλαιάς Έλλάδας «*παραλληλιζομένην μέ τήν νεωτέραν, καί συνοδευομένην μέ Ιστορικάς παρατηρήσεις καί σημειώσεις*»¹⁶⁹, ή όποία καί λανθάνει.

Ο Άθανάσιος Βογορίδης ύπήρξε λοιπόν μιά διακεκριμένη προσωπικότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ένας λόγιος πού άφιέρωσε μέγα μέρος τής δραστηριότητάς του στην ύπηρεσία του Άγώνα. Όλη του ή δράση μαρτυρεί έναν άνθρωπο πού ανήκει άποκλειστικά στην Ιστορία τών έλληνικών γραμμάτων, τά όποία ο βραχύβιος αυτός διανοητής ύπηρετήσε άφοσιωμένα καί γόνιμα. Άπό τήν άλλη, κανείς δέν άρνεϊται τήν βουλγαρική καταγωγή του Βογορίδη, όπου, όμως, θά πρέπει να σημειώσουμε τίς κάποιες έλληνικές ρίζες άπό τήν πλευρά τής μητέρας του. Άπό τή στιγμή πού, πρίν καλά - καλά συμπληρώσει τήν πρώτη δεκαετία τής ζωής του φοιτᾷ στο έλληνικό σχολείο του Άρθανιτοχωρίου, ως τό θάνατό του εΐναι δεμένος μέ τήν έλληνική παιδεία καί τά προβλήματα του Έλληνισμού, όπως αυτά παρουσιάζονται μέσα στίς τελευταίες δεκαετίες τής Τουρκοκρατίας. Η άπόλυτη ένασχόλησή του μέ τά εκπαιδευτικά, γλωσσικά καί έθνικά προβλήματα του Έλληνισμού δείχνει τά έλληνικά αισθήματά του· αντίθετα, ή έλλειψη, έστω καί έμμεσων νύξεων, κάθε ιδέας ή άπόκλισής του προς τό βουλγαρισμό στά κείμενά του ή στίς έπιστολές του μαρτυρούν τήν έλληνικότητά του¹⁷⁰. Άν στο τέλος τής μακράς ζωής του ο Πίκκολος (γνήσιος καί αυτός εκπρόσωπος τής έλληνικής γραμματείας) θυμήθηκε γιά τούς γνωστούς (καί άγνωστους) λόγους τήν βουλγαρική καταγωγή του, στην περίπτωση του Βογορίδη δέ συνέβη κάτι τέτοιο. Άκόμη καί ο άδελφός του Στέφανος, έκλεκτή προσωπικότητα αυτός τής βουλγαρικής Άναγέννησης, διέγραψε τήν ίδια μέ τόν Άθανάσιο

169. Ο Β. Penev, *Istoriia na novata bulgarska literatura* (Ιστορία τής νέας βουλγαρικής λογοτεχνίας), 3, Sofia 1933, 110 σωστά τονίζει ότι ο Βογορίδης θεωρείται «Έλληνας συγγραφέας»· πρβλ. τήν ίδια, περίπου, διαπίστωση του V. Beševliev, *Der Widerhall des neugriechischen Sprachkampfes im Bulgarien des vorigen Jahrhunderts. Probleme der neugriechischen Literatur II*, Berlin 1960, 50. Η Kadach, ό.π., 126 χαρακτηρίζει αυτή τή «γραικομανία» του Βογορίδη καί του Πίκκολου καταστρεπτική γιά τήν έθνική βουλγαρική λογοτεχνία (Das ist ein vernichtendes Urteil aus der Sicht der national ausgerichteten bulgarischen Literaturbetrachtung).

170. Ο Siméon Radeff, *La Macédoine et la Renaissance bulgare aux XIX siècle*, Sofia 1918, 121-124 γράφει γιά τόν Στέφανο: «*Quoique issu d'une famille bulgare dont le nom s'est illustré dans le mouvement de la Renaissance bulgare s'était beaucoup éloigné de sa nation et avait complètement oublié la langue et ses aïeux. Mais le souvenir de ses origines se perpétuait à son foyer par la présence de sa mère... Peu à peu Bogoridi commença à s'intéresser à sa race*».

τροχιά, αλλά συνέπεσε νά ζήσει μέσα στη δυναμική των προδιεργασιών της έθνικης αφύπνισης των Βουλγάρων και στράφηκε σέ ανάζητηση της καταγωγής του¹⁷¹. Μέ την ίδια ευκαιρία σημειώνω ότι ο 'Αθανάσιος δέ φρόντισε νά συνδεθεῖ μέ τούς κύκλους τών Βουλγάρων πού έτοιμάζαν στίς ρουμανικές χώρες τό κίνημα της βουλγαρικής 'Αναγέννησης¹⁷². 'Από τούς "Έλληνες φίλους ἢ συμφοιτητές του κανένας δέν ἔθιξε τήν βουλγαρική καταγωγή τοῦ 'Αθανασίου, ἀφοῦ στη συνείδηση ὅλων αὐτῶν ὁ νεκρός λόγιος τοῦ 'Αλβανοτοχωρίου ἦταν καταξιωμένα πολιτογραφημένος "Έλληνας. Μοναδική περίπτωση ἐξαίρεσης ἀποτελέσαν τά πικρά λόγια τοῦ Πίκκολου γιά τήν καταγωγή τοῦ παλαιοῦ του φίλου καί συναγωνιστῆ. 'Ο Φαρμακίδης, γιά παράδειγμα, ἀναφέρει τήν Βουλγαρία ὡς τόπο καταγωγῆς του Βογορίδη, ἀλλά σέ καμιά περίπτωση δέν τόν θεωρεῖ Βούλγαρο¹⁷³, ἀφοῦ σημειώνει στό τέλος, περίπου, τῆς νεκρολογίας του: «'Εστερήθη καί ἡ 'Ελλάς ἐν τῶν καλῶν αὐτῆς τέκνων, τό ὅποιον ἤθελε γενῇ εἰς αὐτήν πολυειδῶς χρησιμώτατον καί ὠφελιμώτατον». "Όσο γιά τή μνεῖα τῆς βουλγαρικής καταγωγῆς του στήν ἐφημερίδα τῆς 'Αθήνας «'Ελπίς» πιστεύω ὅτι ὁ συντάκτης της, πού θεωροῦσε τόν Βογορίδη Βούλγαρο, τοποθετοῦσε, μέ τήν ὀνομάτιση αὐτήν, τόν τόπο καταγωγῆς τοῦ Βογορίδη καί τίποτε ἄλλο.

'Ο Βογορίδης γνώριζε, ἐκτός ἀπό τήν ἑλληνική, τή γαλλική, τή γερμανική καί τή λατινική· ἡ ἀγγλομάθειά του δέν εἶναι, ἀκόμη, ἀπόλυτα τεκμηριωμένη· τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή βουλγαρική πού θά μιλοῦσε, παιδί ἀκόμη, μόνο στό οἰκογενειακό του περιβάλλον. 'Από ἐκεῖ καί ὕστερα δέν ἐντοπίζουμε σχέσεις του μέ Βουλγάρους καί, φυσικά, δέν ἔγραψε τίποτε στή βουλγαρική. Αὐτό δέν ὀφείλεται στή «γραικομανία» του (ὅπως συνέβη μέ ἄλλους Βουλγάρους τῆς ἐποχῆς λίγο πρίν καί μετά τήν ἐναρξη τῆς βουλγαρικής 'Αναγέννησης), ἀλλά στήν ἐνσυνείδητη τοποθέτησή του στό χώρο τοῦ 'Ελληνισμοῦ, πέρα ἀπό κάθε ἐκκλησιαστική ἢ ἐθνική ἐξάρτηση. "Αν ὁ Βογορίδης αἰσθανόταν Βούλγαρος, θά συνέχιζε ἢ θά βοηθοῦσε τό ἔργο τοῦ παποῦ του Sofronij Vračanski, ἔργο ἀφιερωμένο στήν πνευματική καί ἐθνική αφύπνιση τῶν συμπατριωτῶν του. Καί γενικά, ὅμως, οἱ μαρτυρίες γιά

171. Βλ. ἐνδεικτικά (καί τά σχετικά βιβλιογραφικά) Pirin Boiagiev, *La société littéraire bulgare de Braşov* (1824-1826), *RESEE* XVI (1978) 553-568. 'Αργότερα ὁ ἀνεψιός του Νικολάκης Βογορίδης εἶχε ἀναπτύξει δραστηριότητα στούς κύκλους τῆς 'Αναγέννησης: βλ. C.N. Velichi, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de la libération nationale* (1850-1878), Bucuresţi 1979, 26, 33, 37.

172. 'Όπως τόν θέλει ἡ Kadach, ὁ.π., 127.

173. 'Ελπίς, ἡτ. 1056 τῆς 21.6.1860, ὅπου πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι τό σχόλιο τοῦ 1860 ἔχει ἀρκετή χρονική ἀπόσταση ἀπό τό θάνατό του. 'Από ἐδῶ ἔλαβε τήν πληροφορία καί ὁ Θερεϊανός, 'Αδαµάντιος Κοραΐς, II, Τεργέστη, 1890, 297-299 καί χαρακτήρισε τόν Βογορίδη Βούλγαρο.

πιθανή σχέση, κατά την κρίσιμη περίοδο, Ἀθανασίου καὶ Sofronij εἶναι ἀνύπαρκτες.

Ὁ Βογορίδης εἶναι, λοιπόν, μιά γνήσια μορφή τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἓνας θερμός πατριώτης, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἔργο του καὶ ἡ ὅλη δραστηριότητά του κατὰ τὴν προεπαναστατική περίοδο, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα στὸν ὁποῖο ἡ συμβολή του ἦταν πολὺ σημαντική.

RÉSUMÉ

Athanassis E. Karathanassis, *Athanassios Vogoridis; Sa vie et son œuvre*

Vogoridis, né à Arbanitohori en Bulgarie, fit ses études à l'Académie Princièrè de Bucarest auprès du grand maître Lambros Photiadis. Vogoridis, élu professeur de la même Académie en 1810 à l'instigation du métropolite d' Hungrovalachie Ignace, y déploya des activités remarquables tant en sa qualité d'enseignant de lettres classiques que en sa qualité de membre de la Société Littéraire gréco-dace de Bucarest.

L'auteur suit Vogoridis dans ses déplacements à Würzburg, où il étudiait la Médecine, à Iași (1816-17) ou à Vienne (1817-1819). Durant ces pérégrinations Vogoridis participa à la vie littéraire de Vienne avec ses publications et ses articles dans la revue littéraire *Loghios Hermès*. Parmi ces publications notons la bibliographie sur Homère et une série d'articles sur l'art poétique dans diverses tragédies de Sophocles où Vogoridis développait le problème de l'usage de la langue néo-hellénique. Par ailleurs, il avait publié, en collaboration avec son ami Stephanos Kanellos, des essais sur l'utilité de la revue, sur l'éducation hellénique, la rime, les sciences physiques où l'œuvre de Koumas *Syntagma de Philosophie*. En 1819, Vogoridis s'installa à Paris et entra dans le cycle de Coray, dont il fut un des meilleurs collaborateurs. En 1820, il passa à Londres dans le but de promouvoir la cause grecque et se lia avec Lord Guilford. La Révolution Hellénique engagea Vogoridis aux côtés de Coray et de ses collaborateurs (Piccolos, Clonaris, Polychronidis) dans la lutte nationale menée en Europe et visant à faire reconnaître les droits des Hellènes, à recruter les soldats, à favoriser le financement du combat de l'Indépendance Hellénique. Il est, aussi, notoire que Vogoridis fut nommé, avec N. Scouphos et P. Codricas,

représentant diplomatique de la Grèce à Paris, nomination qui fut annulée par l'intervention de Papaphlessas, ennemi ardent des Phanariotes (1825). Vogoridis mourut en 1826; son ancien ami Theoclitos Pharmakidis publia sa nécrologie rendant hommage à l'homme et à l'écrivain Vogoridis. L'auteur signale à la fin de son livre l'apport de Vogoridis au mouvement des idées dans la Péninsule Balkanique, ses combats en faveur des Hellènes et combat ainsi les opinions des chercheurs bulgares qui cherchent à s'approprier la personnalité de cet homme de lettres et patriote grec.